

Проф. д-р арх. Тодор Булев

Българската архитектура през периода 2010-2020 г.

СЪЮЗ НА АРХИТЕКТИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Съдържание

Въведение: Спецификата на периода	3
Първа тема: Регионално планиране и градоустройство	6
1.1. Териториалното устройство на национално, регионално и локално ниво	7
1.2. Структурните изменения на градовете и необходимостта от ОУПанове	15
1.3. Подробните устройствени планове	27
Втора тема: Градската среда	31
2.1. Ландшафтната архитектура	32
2.2. Пешеходните зони	36
Трета тема: Обществени сгради и среда за труд	42
3.1. Сгради на образованието и културата	42
3.2. Спортни и спортно-зрелищни зали	48
3.3. Търговските сгради	50
3.4. Офис сградите	54
3.5. Небостъргачите	55
3.6. Производствени сгради, транспортна инфраструктура	58
Четвърта тема: Жилищна и курортно-рекреационна архитектура	62
4.1. За жилищната архитектура	62
4.2. Новите „жилищни комплекси“	63
4.3. Образът на жилищната сграда	70
4.4. Курортно-рекреационна архитектура	75
Пета тема: Културно-историческото наследство	82
5.1. Археологията в съвременния живот	82
5.2. Какво се случва със селищата – резервати	86
5.3. Нихилизмът към наследството от 30-те до 90-те години на XX в.	88
5.4. Нови теми в „Наследството“	91
Шеста тема: Търсения, нови насоки и решения в изграждане на архитектурно-художествената образност	94
Седма тема: Конкурсната практика през периода	101
Осма тема: Организация на архитектурната дейност	107
8.1. За съвременната организация на архитектурния труд	107
8.2. За пореден път за взаимодействието САБ-КАБ	115
Девета тема: Участието и ролята на САБ в архитектурните процеси	118
Заклучение	125

ВЪВЕДЕНИЕ: СПЕЦИФИКАТА НА ПЕРИОДА.

След 1989 - 1990 г. у нас възникнаха коренно различни условия за архитектурата и строителството. Общото им развитие от тогава, макар и условно, може да бъде разделено на декади: 1990 – 2000 г.; 2000 – 2010 г.; 2010 – 2020 г.

Без съмнение, трябва да направим сериозни проучвания и оценки за тези вече 30 години, и за всеки от тези периоди по отделно. Но, докато през първите години на т.нар. „преход“, а и в периода до 2010 г. има немалко дискусии, проучвания, след 2010 г. – тази критично-оценъчна и публицистична дейност заглъхва осезателно. А този период се характеризира с богата архитектурна активност, с интересни процеси. Това доведе до предложението ми (прието от УС) за XXXI ОС на САБ да се подготви един обзорен доклад, който да маркира развитието на нашата архитектура именно през последните десет години и който разглеждам като една необходима крачка към разгръщане на една по-широка дискусия за състоянието и бъдещето на българската архитектура.

С настоящия текст се прави обобщен преглед и, частично, оценка на архитектурните тенденции през периода 2007 – 2020 г., и особено декадата 2010-2020 г.,

като наред с това се маркират и открояват и някои специфични проблеми. Както може да се види в съдържанието, „архитектурата“ се разглежда в широк смисъл: от териториално устройство до интериор. Текстът трябва да се разглежда и като първа крачка към разгръщане на по-широка дискусия и професионално становище за бъдещето на нашата архитектура, за изграждане на наша професионална гледна точка за необходимите условия за това, и за нашето участие в създаването им. Следователно, докладът има пряко отношение и към дискусии за Закона за архитектурата и Устава на САБ, които се развиват и предстоят.

Архитектурата е социално отговорна, но и социално, икономически и политически силно зависима професия. Въпреки ясното ми съзнание за това, тук съм се стремил да се съсредоточа повече върху творческите и професионални проблеми, отколкото върху сегашните условия – законодателство, роля на управляващите органи и пр. – за правене на архитектура. Комплексът от условия и проблеми за осъществяване на определена позитивна архитектурна политика е друг дебат, който смятам, че трябва да разгърнем по повод на задачата за изготвяне от САБ на проект за „Закон за архитектурата“. Считам, че е уместно и ще предложи това да е централна тема за обсъждане на следващото XXXII ОС.

2007 е годината, в която България става равноправен член на Европейския съюз. В социално-икономическите условия, от там и в характера на водещите строителни реализации отново (след 1989 г.) настъпват съществени промени. Въпреки икономическата криза 2008-9 г., която замразява немалко обекти, продължава да нараства обхватът на новото строителство. В страната по-смело навлизат инвеститори от Европа и света, европейските структурни фондове подпомагат развитието на градските и регионални инфраструктурни проекти, развитието на живота в селските райони, появата на нови производствени мощности. Появяват се (или се завършват) по-големи офис структури, понякога съчетани с новия тип крупни търговски обекти – „моловете“, със съдействието на държавата се изграждат големи спортни зали - в София, Пловдив, Благоевград, Самоков, Бургас. Жилищните и курортни комплекси от затворен тип, включително и със средна и умерено висока етажност, също стават по-масово явление. Появяват се тежнения към изграждане на по-високи (и по-сложни) сгради, „небостъргачи“ в София, Пловдив, Варна, Бургас. След „ретровълната“ на 90-те и либерализма и крайностите на първото десетилетие на новия век, като цяло, в масовата практика се наблюдава известно успокояване в образната агресивност на новите

обекти, а даже и насока към интерпретация главно на изчистения, спокоен език на модернизма от 30-те и 60-те години. Но все още често остава пренебрегнато или нерешено взаимодействието със заварената среда, нихилистичното отношение към контекста, което е изцяло в разрез с утвърдената практика на контекстуалния подход в световната архитектура (а в нашата практика – от 90-те години). С други думи, в нашата архитектура през последните 10-12 години се развиват някои устойчиви, но и противоречиви тенденции. В същото време, се появяват редица нови факти, събития и тенденции. С ясното съзнание за непълнотата на този текст, ще се опитам да ги открия и характеризирам.

ПЪРВА ТЕМА: РЕГИОНАЛНО ПЛАНИРАНЕ И ГРАДОУСТРОЙСТВО.

Национална концепция за пространствено развитие. Интегрирани планове за градско възстановяване и развитие. Общи устройствени планове на общини. Общи устройствени планове на градове. Проблеми на регулиране пространственото развитие на отдиха. Развитие на транспортната инфраструктура на национално ниво и развитието на градовете.

Проблеми на демографското развитие и градовете. Основни обекти: София, Пловдив, Варна, Бургас, Сливен, Плевен, Стара Загора.

1.1. Териториалното устройство на национално, регионално и локално ниво.

Приемането ни в ЕС през 2007 г. беше знак и стимул за развитието на регионалното планиране, териториалното устройство и градоустройството в духа на европейските критерии и изисквания. Те са добре изразени в такива основни документи като Европейската перспектива за пространствено развитие (1999 г.) и Лайпцигската харта за устойчиви европейски градове. Поставени бяха ясно целите за съответствие между социално-икономически, от една страна, и пространствено развитие, от друга; междурегионални планове, общински планове за развитие – и национална стратегия за пространствено развитие, общи устройствени планове на общини. Чрез интегрираните планове за градско възстановяване и развитие бе направен опит за холистичен подход, преодоляване на секторното раздробяване, интегриране между градоустройствени проекти, програми за реализация, финансиране, привличане на местните общности. Така, след като близо 20 години, нашето градоустройство се развиваше „отдолу-нагоре” от ПУП-ове към ОУП (и

нуждата трябваше постоянно да се защитава от нас), се създадоха законови и финансови условия, в територията на страната и общините да се реализира пълната гама от устройствени схеми и проекти, при това обвързани с концепциите за социално и икономическо развитие – от националното ниво, до изброените устройствени планове и инвестиционни проекти. Пътят до това бе невинаги прав, но като цяло в момента имаме относително ясна нормативна база – която, разбира се, трябва да се усъвършенства с наше участие.

Безспорно постижение за периода е възраждането, макар и с голямо закъснение, и в много редуциран обхват, на пространственото планиране на национално ниво, чрез Националната концепция за пространствено развитие за периода 2013-2025 г., и актуализирана през тази година и приета от Националния експертен съвет, както и задачата за изготвянето на ОУПО за всички общини, за което способства с финансиране, макар и твърде закъсняло, МРРБ.

Много важни са насоките на НКПР за умерен полицентризъм в селищната мрежа и балансиране силното влияние на София. Става дума за стимулиране развитието на няколко утвърдили се центрове с надобластна роля като Пловдив, Варна, Бургас и силни областни центрове като Стара Загора, Благоевград,

Велико Търново. Този подход се допълва от насоката за формирането на урбанизационни оси (стимулирани от магистрали и главни пътища). Такава ясно изградена ос е южната тракийска „София – Свиленград“. Особено интересно е заложеното развитие на оста север-юг – през В. Търново, Габрово и прохода „Шипка“, и възстановения интерес към коридор № 8 (част от трансконтиненталната връзка на Китай с Европа).
(Фигура 1)

Тук трябва да поставим няколко въпроса. Най-напред, въпреки разработените схеми за отделните райони (региони) на планиране, все още липсват, даже като намерение, регионални разработки за специфични територии – като, например, Черноморското крайбрежие, Дунавското крайбрежие, Родопите, Стара планина, Витоша. Те са с ясно изразена обща проблематика, но разпокъсани като устройствено планиране. Не бяха направени териториални проучвания за устройственото влияние на трасетата на новите магистрали върху техния хинтерланд, което би могло да доведе до промени и в самите трасета, а и до набелязване до подходящи локации за инвестиции. Би трябвало да се направят проучвания за регионалните проблеми на големите градове (например, планирането на София и Пловдив като катализирани от тях групи общини), както и възможностите, произтичащи от взаимодействието на

„съседни“ градове като Кърджали – Хасково, Пловдив – Стара Загора, Благоевград – Кюстендил и др.

Специално, регионална разработка за Черноморското крайбрежие е заложена в Закона за Черноморското крайбрежие, приет при активната му поддръжка от страна на САБ преди близо 15 години. Ще припомня, че тогава ние поставихме като задачи и приемането на Закона за планините и за Дунавското крайбрежие, които трябваше да стимулират по-ясно, целево ориентирана устройствена политика, но те останаха само в идея. Днес можем да оценим, че Законът за Черноморското крайбрежие изигра и играе важна роля в съхраняването на ландшафтното разнообразие и опазване от презастрояване, въпреки многото опити (някои и успешни) той да бъде смекчен и игнориран и периодичните скандали, поради опитите той да бъде заобиколен. Последният от тях, със застрояването в съседство с природния комплекс „Алепу“ е достатъчно показателен.

Устройствената схема за крайбрежието, разработена и приета навреме би ограничила разширяването на територията на урбанистичните ядра – както това е при Созопол, където това разширяване е в осезаем конфликт с природозащитата на брега, горите на Странджа, влажните зони. Тази обща схема би извела

и редица общи възможности, които биха имали определен ефект върху ОУПО на черноморските общини, и цялостното развитие на крайбрежието.

Развитието на магистралната мрежа – особено в Южна България, чрез „Тракия“ и „Марица“ изведе на преден план значението на кръстопътната локация на България, но и на редица градове. Така се стимулираха нови промишлени обекти край магистралите, появиха се и нов тип обекти – логистичните паркове и центрове, които придобиват и ясно изразена градообразуваща роля. Отчитайки икономическата роля на новите магистрала, мисля, че в същото време можем да бъдем критични по отношение на цялостното им оформяне даже и архитектурно изграждане. Става дума за ландшафтното им оформяне, особено при пресичането на сложен терен (магистрала „Струма“), рекултивацията на нарушени терени, оформяне на кръстовище и липсата на обслужващи обекти. Общо взето, в архитектурно отношение, тези крупни комуникационни съоръжения остават недовършени.

Друга важна тема в териториален обхват е ландшафтното устройство, особено в зоните, съпътстващи природно-ландшафтни качества и туристически интереси, и свързаната тема за охрана на природната среда. Тук липсват необходимите разработки както на национално ниво, така и схеми за

устройство на ландшафта присъстват дори не във всички ОУПО.

Като цяло, трябва да отчетем, че обширната и благодатна тема на стратегическото планиране и свързаното с нея устройствено проектиране остава непопулярна сред българските архитекти, и „освободената“ ниша бързо се заема не само от урбанистите-възпитаници на УАСГ, но и от икономисти, географи, инженери. Мисля, че това е отстъпление от професионалните ни позиции, върху което трябва да се замислим.

Другата основна област на устройствено проектиране през последните години бе разработването на ОУПО. Крайният срок за изработване на ОУПО се отлага неколkokратно – 2016 г., 2019 г. и последно засега до края на 2020 г. Към края на 2019 г. 123 от 265 общини в Република България разполагат с одобрени актуални общи устройствени планове за цялата им територия. Към настоящия момент се изпълняват още 115 споразумения за финансово подпомагане за изработване на ОУПО между МРРБ и общините.

Но това ускорено осъществяване изведнъж на голям брой ОУПО крие и рискове: от типизиране на решенията, от корупционни практики, от масово

прилагане на съдържаща и грешки методика, и сложен процес на съгласуване и одобряване. (Фигура 2)

С разработването на ОУПО пространственото, устройственото планиране успешно излезе от „точковия” обхват на градовете, с идеята да се обхване с подробни проучвания на цялата територия на общината. Сам по себе си този подход е постижение. Характерни, и с важна роля за развитието на методиката на ОУПО са плановите за Благоевград, Сливен, Балчик, Девин, Троян, Шабла и др.

На ОУПО трябва да се гледа на първо място като на много важен инструмент за цялостна „инвентаризация” и по-подробно директивно планиране на националното пространство чрез директивно планиране на територията на общината в нейната цялост. Всъщност, това е и една тяхна цел – да разширят обхвата на по-подробното устройствено планиране от селищните, върху цялата територия на общината, което само по себе си е постижение.

Трябва да се посочи, че развитието на съвременните технологии на сателитни снимки, ГИС, георефериране на физическите компоненти дават много големи възможности и за установяване на състоянието, и за последващ мониторинг. Те все още не са използвани пълноценно. А и въпреки извършената

огромна работа по кадастъра, масови са оплакванията на проектантите за непълноти и грешки.

Но ОУПО имат и друга важна функция – и тя е да свържат макроустройствените идеи с директивното (!) планиране на общинската територия. Но тази функция не се разбира от възложителите (общините), а и е невъзможно да се реализира само въз основа на националната схема. Както посочих, има нужда от междинно устройствено ниво – това би трябвало да са областите (а не регионите на планиране, които сега, по начина на планиране, не обогатяват съществено националната схема), както специфичните обхвати на проблемни територии (както посочих за южното Черноморие).

Въпросите, които най-трудно намират решение на национално, регионално ниво и локално ниво (чрез ОУПО) са за демографското и икономическото развитие. Свидетели сме на продължаващо обезлюдяване на територията на страната, “изсмукване” на населението даже от редица областни центрове като Видин, Разград, Пазарджик, Хасково, Смолян. ОУПО са ценен инструмент за изследване и разкриване на възможности за икономическо и демографско стабилизиране и развитие чрез местните, особено природно-туристически ресурси на общините. Но самото актуализиране на тези

ресурси изисква инвестиции, за които и държавата трябва да помогне. А сегашната разлика между северна и южна България, между Северозапада и Югозапада говорят за липса на устойчива и балансирана държавна политика.

Устройственото планиране на национално и регионално ниво трябва да се финансира и контролира от държавата. Въз основа на казаното, трябва да оценим като крайно недостатъчна активността на МРРБ в тази насока. Ето един пример: през 2010-2012 г. група студенти и преподаватели разработихме „Комплексна схема за устройство на отдиха и ландшафта на българското черноморско крайбрежие“. Тази разработка, след поредица от професионални представяния, включително и на международни форуми, бе депозирана в МРРБ, на вниманието на Министъра. Но даже и това не накара МРРБ да осъзнае и реализира задължението си да разработи заложената от Закона устройствена схема за черноморското крайбрежие.

1.2. Структурните изменения на градовете и необходимостта от ОУПланове.

Проблем, към който трябва да насочим вниманието на МРРБ е, че ОУПО в много случаи не трябва да изключват, че се нуждаят и допълват от ОУП на селищните територии. Без ОУП в София, Пловдив,

Варна, Сливен и други градове (в повечето случаи над 50 хил. жители), не може да се регулира качествено градската среда; скок от ОУПО към ПУП е невъзможен. Но и формалният подход от ОУП – към ПУП също трябва да се оспори.

В този ход на мисли, вероятно трябва да помислим и да предложим нормативно регулиране на някои изчезнали в хода на промените градоустройствени инструменти като урбанистичната концепция, концепцията за обемно-градоустройствено развитие като свързващи ОУП – и подробните планове за отделни градски части.*(Фигура 3)*

При все това, през последните 10-15 години бяха завършени общите устройствени планове на градове като София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Плевен, Сливен, Велико Търново, Шумен. Всички те преминаха през различни форми на обществени обсъждания и въпреки и критичните бележки (или точно заедно с тях!) трябва да се разглеждат не само като показателни за съвременния етап в развитието на българското градоустройство, но и като определено постижение със самото си съществуване (при София, Пловдив, Велико Търново вече в ход е нов цикъл на планиране).*(Фигура 4)*

По закон ОУП трябва да преминат през поне трифазно проектиране: планово задание, предварителен

и окончателни проекти. С всички междинни съгласувания, това води до 8-10-годишен период на разработване, което до известна степен компрометира разработването на задание за изменение на ОУП на София; шест години след взетото решение за това от Общинския съвет и похарчените милиони за т.нар. „Визия за София“, резултат все още няма.

Въпреки че новите, одобрени ОУП често са критикувани като прекалено предпазливи, старомодни и като главно запазващи съществуващото състояние и регламентиращи вече настъпили промени, тези характеристики не са точни. В новите ОУП на София, Пловдив, Варна, Бургас, Сливен, Благоевград се наблюдават развитие и трансформация на комуникационната мрежа, планират се нови обходни трасета, налице са тенденции за преход от моно- към полифункционалност в отделните зони, териториално развитие на центровата система. По-категорично се поставят структурните проблеми, свързани с опазването на културното наследство. Търси се развитие на системата от озеленени площи или най-малкото – защитават се чрез плана съществуващите „зелени площи“. Варна стана първият град, в който едновременно с одобряването на ОУП бе извършена цялостна инвентаризация на трайната и декоративна растителност. Плановите се съпътстват от екологична

оценка, която е нов инструмент в нашето градоустройство, както и оценка за съвместимост с „Натура 2000“. В общите планови схеми на градовете настъпват изменения, продиктувани от новите пътни артерии – например, в Пловдив, предвид на магистрала „Тракия“, във Варна, предвид на нарастващата роля на „Черно море“, в Габрово и Велико Търново – предвид на нарастващата роля на оста Русе – Стара Загора, в Плевен – предвид на магистрала „Хемус“ и др. В София се изяви с градообразуващата си роля такъв изцяло нов структурен комуникационен компонент, какъвто е метрополитен „София“, въпреки че възможностите, които той дава за стимулирано регенериране на градската тъкан, все още не са осмислени в политиката на общината (за разлика от нея, от тези нови възможности се възползват собствениците и брокерите на имоти).

Специфични са проблемите на развитието на Пловдив. Пловдив разполага с ограничена територия на общината, почти заета от града. Затова пък, тук особено значение придоби оформянето на клъстер от нови промишлени зони, в съседните общини, чиято поява е стимулирана и от близостта с града, и от изградената магистрала „Тракия“. Това предполага и общи устройствени решения на групата общини около Пловдив, но изготвеният такъв експериментален проект (финансиран от МРРБ, 2008-2010 г.) остана без

достатъчно внимание от управлението на общините, а и от самото МРРБ.

Като един от градовете, които успяха в най-голяма степен да се възползват от европейските програми и да насочат успешно съвременното си градско развитие, можем да посочим Бургас. В Бургас, успешно се реализира идеята за отваряне за социална активност на пристанищната зона, беше подобрена връзката ѝ с града и с центъра, бяха модернизирани успешно главните улици „Александровска” и „Богориди” бе отворен към метрото предгаровия площад, беше освежена Морската градина и регенерирани свързаните с нея обекти като емблематичния мост и казиното, работи се по подобряването на транспортната система, бяха изградени интересни пешеходни надлези и пр. Сполучливи са градоустройствените решения на двете големи нови съоръжения: Арена „Бургас” и „Парк Арена” ОЗК.

В Русе също са в ход мащабни проекти по социализиране на крайбрежната зона и „обръщане” на града към р. Дунав, на базата на ОУП и с привличане на европейски средства – нещо, което бе препоръчано още в нашата кампания „Дунавско крайбрежие” (2008 г.).

Много важно е в новите ОУП, особено на поголемите градове, да се съчетаят двете противоречиви

тенденции: на компактност, рационално използване на съществуващата градска територия и на децентрализация, на усвояване на нови терени и на активиране на съседни селища. И двете се влияят от новите комуникации, демографията, икономиката, но и от наследени характеристики. Така например, може да се наблюдава как в София и Пловдив местата на труд устойчиво се изнасят извън компактния град – в София, в близките сателитни селища като Божурище и Елин Пелин, в Пловдив – в свободни терени до магистрала „Тракия” и сходните артерии. Бургас се развива отчетливо като „многоядрен” град. Варна се разви на юг, върху южния бряг на залива е изцяло нов жилищен район, и на север, приобщавайки вилни и курортно-туристически зони.

Характерен, но критикуем подход, например, е механичното разширяване на градските територии върху предишни вилни зони и земеделски земи, въпреки резервите в съществуващата строителна граница. Пренебрегват се необходимите площи (и норми), особено за нови прилежащи детски градини и ясли, уличната мрежа се планира недооразмерена. Постоянни са опитите да се ограничат или да се застроят озеленените площи. Защитата на историческите квартали от проникване на едри обеми е трудно осъществявана и нарушавана. Честа характеристика са

завишените параметри за застрояване, още в ОУП, и използване на всички вратички в ЗУТ за завишаване на етажността и строителния обем („Златен век”).

Може да се наблюдава, не само в големите градове, очевидно неефективно използване на оформилите се при социализма обширни индустриални зони. Тези зони са огромен по размер териториален ресурс по две причини: неефективното, разточително използване на земята и свиването на дейностите в тях, с промяната на собствеността и отпадането на предишния производствен профил. Конверсията им се затруднява от появилите се множество нови собственици, раздробяващи собствеността и преследващи свои интереси (много показателно е, например, раздробяването на територията и липсата на стратегия за бившия комбинат „Кремиковци”). Инвеститорите по-често предпочитат да строят „на чисто”. А в желанието си да привлекат инвестиции държавата и общините създадоха на незастроени, чисти терени, нови бизнес паркове, индустриални зони, логистични паркове, свободни икономически зони край София, Пловдив, Русе и др. Тези нови по-големи и по-малки ядра се развиват като цяло успешно, и привличат внимание с по-модерния си облик и по-комплексно изграждане. Но те не снемат проблема за оформящите се като проблемни („кафяви” или „сиви”) съществуващи промишлени територии, чието

бъдеще остава неясно, и към чието регенериране би трябвало да се ориентира общинската политика, а и държавната политика.

Друг, още по-интересен териториален ресурс за градовете са терените на бившите военни поделения – в София, Пловдив, Шумен, Кърджали, Видин, Златоград, Ивайловград и др. Като цяло, макар и с известно закъснение, бе възприет правилният подход те да се предоставят на общините, а те да решат ефективно тяхната конверсия. Не навсякъде това се осъществява достатъчно комплексно и успешно. В Кърджали и Севлиево тези терени се трансформират в паркове, в Златоград и Ивайловград върху тях се насочва развитието на градските центрове, в Шумен се изгражда голяма спортно-зрелищна зала. Но в София, където конверсията на армейските терени е в ход още от 1960-те години (жилищните комплекси „Заимов“, „Яворов“), сега, последният от тях, близко разположеният до центъра подобен терен (в кв. „Банишора“) бе буквално изхабен за кутиеобразни търговски обекти. Същата участ на неефективно използване се очаква и за терените на военноремонтния завод (Завод 10) на бул. „Цар Борис III“. В съседния на София гр. Божурище, бивш по същество военен град, армейските терени бяха разпродадени на парче на частни инвеститори. Във

Видин, Плевен и др. все още няма ясни виждания за тези ценни терени.

Не по-малко важно от критиките на методологията и на самите решения е намирането на съвременни инструменти за реализиране на заложените в ОУП градоустройствени идеи. Едно от новите средства за прилагане на устройствената политика, заложено в ОУПО (ОУП) е разработването на специфични правила и нормативи за прилагане на плана. Но ОУП не могат да имат реална роля без общински финансови инструменти и програми. Все още не е намерило убедително регулиране така желаното публично-частно партньорство. Основни финансови ресурси продължават да са европейските фондове, докато общините твърде недостатъчно влагат собствени средства в развитието на комуналните системи, в духа на ОУП. Ето защо, голямо значение има обвързването на ОУПО и ОУП с общинските планове за (социално-икономическо) развитие, синхрона помежду им.

В София, реализацията на ОУП е чрез специализиран закон с устройствена насоченост, ЗУЗСО, който бе приет заедно с одобряването ОУП на София през 2009 г. Според мен, трябва да приемем като положителен факта, че от 2009 г., т.е. през последните 10-12 години София има действащ ОУП. Това, което не

бе направено – бяха инвестиционните проблеми за реализацията на плана. Планът на София, по който се работи основно през 2000 – 2005 г., като методология и методика изигра ролята на основа и за редица други ОУП, на Варна, Бургас, Пловдив. Планът на София, разбира се, също често се критикува, но много често това е с желание да се смекчат или отменят някои негови регулации. Що се отнася до реализацията му, то една от най-невралгичните точки са необходимите отчуждавания, особено за реализирането на зелената система, изискваща отчуждаване с непосилна за общината финансова тежест. Трудностите, с които се сблъсква градоустройството при реализацията на ОУП в София, а и другаде, трябва да се разглеждат като стимул за промяна в законодателството. В момента, в ЗУТ и в законите за собствеността, обществените интереси – в смисъла на потребностите на развитие на градския организъм, не са достатъчно обосновани и защитени. И ако това е в интерес на отделни собственици, то от друга страна поражда конфликти с интересите на общността, води до невъзможност от изграждането на основни обекти на социалния живот като детски градини, ясли, училища, и непълноценност на градската среда.

През 2018 г. бяха приети изменения в ЗУЗСО, основното в които бе оформянето на зони с различна

височина на застрояване и особено за високо строителство. Те бяха предизвикани от многото инвеститорски намерения за строителство на сгради с височина над 100 м, а и над 200 м. Въпреки че като първи опит в това регулиране, той бе подкрепен от САБ, тези изменения все още не могат да се считат и за достатъчно ефективен инструмент, от гледна точка осигуряване хармонията на общоградския силует на София.

Голяма роля в тази връзка „градоустройство – реализация” би трябвало да има новата форма на интегрираните планове. Имам предвид на първо място интегрираните планове за градско възстановяване и развитие (които, през новия програмен период, задължително ще се съчетават с общински план за развитие), но и такива инструменти като „интегрирания план за развитие на градския транспорт (мобилност)”, „интегрираният план за развитие на водния цикъл”, „интегрирания план за управление на отпадъците”. Главната специфика при този подход е съчетаването на пространствено планиране, финансиране и програмиране на реализациите във времето.

По отношение на ОУП на София, сериозна грешка е, че ИПГВР на практика елиминира замислената реализация на ОУП чрез система от програми за

реализация. Засега липсва анализ и оценка за резултатите от разработването и прилагането на ИПГВР и основателно възниква въпроса дали тези замислени като по - краткосрочни и конкретни разработки са достатъчно ефективни.

Критична професионална реакция предизвика и шумно рекламираната „Визия за София”, с която трябваше да се предложи планово задание за промени в ОУП на София. Всъщност, общо шест години след решението на СОС за изработване на това планово задание, такова няма. И тук, САБ зае не просто критична позиция, но и предложи конкретна експертна помощ, чрез своя работна група. Все още се чака отговор от СО.

Известно е, че градоустройството е преди всичко социално ориентирано проектиране. Смесът на градоустройствената дейност е не просто да подпомага общото развитие на града, но и да създава относително равностойни условия за живот на неговите жители. Тази роля на градоустройството изглежда загърбена или най-малкото подценена в съвременното българско градоустройство, включително от последните години. Подчиняването преди всичко на спекулативни (неправилно наричани „икономически”) интереси продължава да бъде, въпреки относителния прогрес, характерна черта на съвременното българско

градоустройство – и на ниво ОУП (ОУПО), и на ниво подробни планове.

Показателно за засилване на неравенствата в българския град е голямата разлика (достигаща до 4-5:1) на цените в различни квартали и тоталното изключване от градоустройствената проблематика на ромските квартали и на присъединените към градовете квартали – бивши села. Завишаването на показателите за застрояване в по-престижните квартали дава възможности на предприемачите, но води до влошаване на общото им състояние и до повече диспропорции в развитието особено на големите градове.

1.3. Подробните устройствени планове.

Подробните устройствени планове (ПУП, РУП и др.) са тези, с които основно се занимават архитектите през последните десетилетия. Тези планове, както е известно, са свързващото звено между градоустройственото планиране и инвестиционните проекти. Те би трябвало да способстват и за реализация на идеите на ОУП.

Затова, на първо място, нека подчертая необходимостта ПУП да се разработват за достатъчно големи, структурно-обособени и със своя изявена специфика територии. Именно при такъв подход, ПУП

ще изиграе ролята си на отразяващ не само вижданията на ОУП, а и спецификата на територията. Така например, в София, територията на главния градски център е разделена на толкова отделни ПУП, че погледът към нея като цяло става невъзможен – а и самите ПУП не могат да отразят спецификата на центъра в достатъчна степен (а тези ПУП бяха одобрени през последните години!)

Подробните устройствени планове би трябвало да имат важна роля и за осъществяване на комплексност и ансамбловост в застрояването и за осигуряване на необходимия жизнен стандарт. (Фигура 5)

А това е свързано, освен с определена обща структура на дадена зона, и с площоразпределеност – отделянето на достатъчно площ за улици, тротоари, зелени площи, детски заведения, училища. То е свързано и със спазване на заложените изисквания и норми за етажност, отстояние, кота корниз и било, площ за общо озеленяване и за висока растителност, площ за паркинги и гаражи.

Какво се случва в действителност? Повсеместна, още от 1990-те години, е практиката да се пренебрегват очевидни изисквания и здравия разум, особено при новозастрояваните, включени в първа регулация квартали; днес ние берем горчивите плодове на

прекомерните апетити на собственици, инвеститори и проектанти. Така, най-хубавите територии за жилищно строителство – например в София, южните, под околоръстния път, са и най-безобразно застроени, с тесни, криволичеши улици, без терени за ясли, детски градини и училища. И въпреки това, в по-новите, с подробни устройствени и застроителни планове, всичко споменато се пренебрегва. При предприемаческото строителство в старите градски части, уютните озеленени улички с дворове в София, Пловдив, Варна се трансформираха нерядко в мрачни коридори между 8-9-етажни нови сгради, отново без нови терени за озеленяване, детски заведения. В жилищните комплекси се появиха сгради между блоковете (София – ж.к. „Младост“, Варна – ж.к. „Чайка“), нарушиха се създадените пространства и силуети, посегна се на зелени площи и терени за детски заведения.

През последното десетилетие бяха направени важни опити тази тъжна практика да се преодолее. Това стана чрез приемането на нови норми за отстояния (Наредба 7) в случаите с улично-квартално застрояване (при което нормите за отстояние бяха приближени до тези при комплексно застрояване и чрез заявката за разработване на ПУП за реструктуриране на жилищните комплекси, основна цел при което беше регулационното обособяване на площи за озеленяване.

За съжаление, нямаме достатъчно информация какво се случва с тези намерения и в какъв стадии на одобряване са разработените проекти за реструктуриране на ж.к. „Люлин“ в София, ж.к. „Чайка“ във Варна, ж.к. „Изгрев“ в Бургас и др.

Важно достижение през последните години е регламентирането на специализирани подробни устройствени планове (ПУП), със специфични правила и норми. Такива ПУП може да се разработват за градски територии със специфични качества на културни пейзажи, за паркове и градини, за терени на природни забележителности, за зони за отдих и курортни комплекси, и особено важни градски части (например градски центрове), и за всички, особено промишлени, територии, подлежащи на регенерация. Такива специализирани ПУП бяха разработени за старата част на Велико Търново (Ив. Никифоров, Т. Кръстев), за Дуранкулашкото езеро (Ив. Никифоров), за Несебър (Т. Кръстев). Този инструмент е с голям потенциал, но все още недостатъчно използван, а и трябва нормативно да се доизясни. (Фигура 6)

Специализираните ПУП стават особено важен инструмент, при разработване на проекти за регенериране на градски части, през които се развива териториално и трансформира структурата на главния

градски център. Такъв е пред- и задгаровия район в София, „Тютюневият град“ в Пловдив, пристанищните райони на Варна и Бургас, теренът на бившите казарми във Велико Търново и др. Но направените вече предварителни проучвания за тези зони, главно в хода на различни конкурси, показват две неща: нужни са проучени програма и задание за проектиране и, естествена се явява, необходимостта от разработване на предварителна пространствена концепция, предшестваща ПУП.

Като обобщение, можем да заключим, че изключително отговорната професионална област на устройственото планиране се нуждае от усъвършенстване на нормативната база, от развитие на методологията, от повече подготвени специализирани архитекти, от повече наш контрол върху процесите на възлагане и разработване, от повече грижа и по-добро финансиране от държавата. Считам, че САБ трябва да проявява все по-голяма активност в това отношение, въпреки че това може да е свързано и с известно изостряне на тона в диалозите с общинските управи.

ВТОРА ТЕМА: ГРАДСКАТА СРЕДА.

Ландшафтната архитектура. Съхраняване и развитие на „зелените системи”: София –

Борисова градина, Северен и Южен парк, парк „Възраждане“; Варна и Бургас – крайморски паркове; Кърджали – парк „Арлезос“; Добрич – парк „Св. Георги“ и др. Пешеходни зони – реконструкция и модернизация.

През последните години темата за качеството на градската среда, особено от гледна точка на човешката жизнена дейност, отново станаха актуална тема. За това допринесоха особено интегрираните планове за градско възстановяване и развитие; веднъж – привлечените чрез тях европейски средства, втори път – с изискването, на самите планове, за комплексност на намесите в града. Наред с това, налице е все по-голяма гражданска активност и изострена чувствителност за качествата на градската среда, нерядко и чрез различни НПО и граждански сдружения, които в някои случаи поставят под натиск не само общинските управи, но и проектантите. Не винаги тази обществена енергия е позитивна – така в София, собствениците на имоти в терени за озеленяване искат тяхното застрояване (парк „Изток“).

2.1. Ландшафтната архитектура.

Едно важно направление в подобряване качеството на градската среда е ландшафтната архитектура: на

първо място на парковете и градините. Именно техните територии се оказаха и най-уязвими при реституцията, и връщането на земеделски земи в урбанизирани територии – един законово уреден процес, който ни завари неподготвени. Оказа се, че даже в изградени паркови части („Южен парк в София) не винаги отчужденията са били проверени докрай, а нерядко, въпреки парковата изграденост, се допуска да се развихрят реституционни апетити, съпроводени с ПУП-ове и разрешения за строеж. И едва когато „неявното, става явно“, т.е. когато се стигне до заграждане и строителство, конфликтът „зелено-застроено“ се онагледява и предизвиква остра реакция. Така, в София, например, предвиденият източен парк – зелен клин идващ от Витоша е с 50-60% частна собственост – при сегашния подход за оценяване при отчуждаване, финансовата тежест за общината става непосилна.

Въпреки по-изразеният интерес да се строи, а не да се озеленява, все пак през последните години има и обратната тенденция. В София, след десетилетие очакване, бе изграден нов парк „Възраждане“ (В. Найденова). Не мога да не посоча като един изключителен пример гр. Кърджали. Тук от десетилетия се развива голям парк, от две части – Арпезос-север и Арпезос-юг, развит по южния бряг на р. Арда и на новосъздадената изкуствена акватория („водното

огледало”). Това е, доколкото мога да преценя, най-значителната инвестиция в трансформиране и обогатяване на градски ландшафт през последните 40-50 години; от изграждането на НДК и Южния парк в София. Голям градски парк се изгражда и в Севлиево – и в двата случая, възлагането на проектирането става след добре организирани и проведени конкурси, като се използват и бивши военни терени. Много сложни проблеми възникват поради недовършени преди години отчуждавания, реституция и приватизация в изградените паркове (София – Борисова градина, Южен парк, Варна – Морска градина, Стара Загора – парк „Бедечка”).(Фигура 7)

Много остра дискусия се разгърна във Варна във връзка с вероятното застрояване и бъдещето на Морската градина, крайбрежната т.нар. „Алея първа”, крайбрежни заведения и хотели. Тук, чрез първопремирания проект на проведения конкурс се заложи на едно сериозно обновяване и оживяване на крайбрежната зона, но това породило опасение от ограничаване на обществения достъп, навлизане на строителство в деликатни зони и нарушаване на екологията на парка, проблеми с автомобилния достъп. Гражданството и варненската архитектурна колегия критикуваха нееднократно опитите за застрояване в подножието на бреговия скат и на самия бряг.

Автомобилният проблем е достатъчно изострен и сега в най-северната част на градината, което след реституция на имоти, бе почти изцяло застроена с луксозни сгради. Това практически блокира възможностите за непрекъсната зелена връзка между Варна, „Св. Константин и Елена“, „Златни пясъци“. В Бургас, напротив – парк „Приморски“ не е засегнат, бе освежен с ремонти на знакови сгради („Казиното“, „Кеят“, „Летният театър“ и др.) и има условия (и разработки) той да се свърже с крайбрежния парк на кв. Сарафово. *(Фигура 8)*. В Добрич се работи по градския парк „Св. Георги“.

В Русе, също през последните години се полагат сериозни усилия, подкрепени с проектни разработки, градът да се обърне към р. Дунав. Голям, но все още неовладян, е потенциалът на крайречния парк във Видин, особено в частта около крепостта „Баба Вида“. През последните години бяха разработени и са в процес на реализация и проекти за „модернизация“ на някои знакови и с историческата си стойност паркове: паркът на Двореца в Евксиноград, Цар-Симеоновата градина в Пловдив, парк „Аязмото“ („Митрополит Методи Кусевич“) и парк „Артилерийски“ в Стара Загора, парк „Тюлбето“ в Казанлък, в Горна Оряховица – Линеарният парк, свързващ центъра на града с лесопарка в м. „Камъка“. В Девин беше обновен парк „Островът“. Но, по мое мнение, като цяло, тематиката на ландшафтната

архитектура също остава без достатъчно внимание от колегията; всички тези, а и много други примери заслужават – и все още нямат, своят професионален анализ и оценка, от страна на архитекти, градостроители, ландшафтни архитекти. Това е обща за всички тях сфера на дейност. От нейното „професионално парцелиране“ страда развитието на градската среда.

2.2. Пешеходните зони.

Друго направление, по отношение подобряването качеството на средата бе модернизацията и реконструкцията на пространствата в централните ядра на градовете, обикновено обединявани с общото понятие „пешеходни зони“. Проекти и реализации на пешеходни пространства имаме в София, Варна, Бургас, Ямбол, Враца, Плевен, Русе, Смолян, Видин, Севлиево (този процес бе подпомогнат с европейски пари и подкрепен от ИПГВР). Техният характер е различен, различно е и тяхното качество. Общо взето, в сравнение с изграденото през 1970-1980-те години се търсят значително по-успокоени като графика и като цветност решения; вносни керамични и каменни настилки и по-богато решение на водни площи и ефекти (Бургас, Ямбол, Смолян). Въпреки че частните, а и обществени партерни зони, обрамчващи пешеходните пространства

не могат да бъдат обхванати от проектите, в редица случаи (в София, бул. „Витоша“) успокояването от трафика води и по-наситено пешеходно движение, и до усвояване на пространствата с мебели и обзавеждане. В Бургас (ул. „Богориди“, бул. „Александровски“), в София (бул. „Витоша“) виждаме как след модернизацията – идва и оживлението, социалният и икономическият ефект (имотите на бул. „Витоша“ поскъпнаха няколко пъти). Сполучливо модернизирана, умерено обогатена и добре мащабирана като графично решение е пешеходната зона в Благоевград. Реконструкцията на пешеходната зона във Варна не оправда очакванията, главно поради твърде пестеливото обзавеждане и озеленяване. Определено неудачно е схематичното ново решение на настилките на централната част на Видин, при което бе унищожено едно от най-характерните решения от 80-те години, дело на проф. Иван Никифоров. Критична е обществената реакция в София на реконструкцията на ул. „Граф Игнатиев“ и намеренията за оформяне на пл. „Ал. Невски“. Определено възниква въпросът: трябва ли така радикално да се пренебрегват и подменят решения от не така далечното минало (за зоната около „Ал. Невски“, частично е реализиран проект на Н. Николов), които не само отразяват един етап от нашето градоустройство, но имат и днес своята естетическа ценност? Трябва да

подчертаем, че САБ проявява определено критична активност по отношение на последните намерения на Столична община в София (за пл. „Св. Неделя“, пл. „Св. Александър Невски“), но конструктивен диалог не се осъществява.

Третирането на градските пространства е свързано и с насочването, отчасти програмирането на протичащите в тях активности, както в самите тях, така и в самите партерни пространства на сградите, в съседни пасаж и дворове. Малките форми в града, мебелирането на пространствата, зеленината и местата за отдих в тях, възможностите за различни дейности – като търговия, музициране, танци, улични шествия, карнавали, консумация в тераси на различни заведения – всичко това се усеща, изострено от жителите на градовете и буди изразена гражданска реакция.

Затова и трябва да си поставим като част от проектантския процес и предварителните и текущи обсъждания с градските жители, със собственици и наематели на сградите и пространствата. Не само крайното решение би трябвало да се посреща с одобрение от тях, но и именно тяхната активност и изграждането ще осигури жизнеността на средата.

Представява голям интерес разгръщащата се самоорганизация на живота в характерни стари квартали

в София, Пловдив, Варна, желанието на обитателите да се съхранят като общност, да участват в изграждането, и в живота, чрез спонтанни изяви или организирани от тях фестивали. Така, те се развиват като специфична социална институция – т.нар. „Арт квартали”. Като такива се оформят „Капана” в Пловдив, „Гръцката махала” във Варна, „Драз махала” в София и др.

Като положително можем да оценим случилото се в „Капана”. Както е известно, през 1980-те той бе спасен от разрушаване и от тогава се правят проучвания на социалното му активиране. През 2017-2018 г. тук бе успокоено транспортното натоварване, улиците се оформиха като пешеходни или за споделено ползване. Бяха ремонтирани и оцветени хармонично много сгради, по стените се появиха декоративни пана. Бизнесът бе стимулиран и бяха направени няколко заведения, с различен профил, които отговориха на засилената посещаемост и на свой ред подсилиха арт атмосферата. Дали всичко това ще се развива и устои, предстои да видим, но засега то работи. Но този пример показва, че чрез малки намеси в микросредата може да се постигне значителен ефект.

Общото въздействие на модернизираниите градски пространства зависи много от характера и образа на предметните компоненти, които я изграждат, т.е. от

предметния дизайн. За съжаление в болшинството случаи се заляга на възможно най-евтин внос на плочи за настилки, пейки, кашпи. Широко разпространение получиха вносни настилки от изкуствен камък и циментови плочки, чиито въздействия не могат да се сравнят с това на естествения камък. А всичко това няма как да не се отрази негативно на индивидуалността и емоционалността в облика на пространствата. Самата тема за „пешеходеца в града“ трябва да се разглежда все по-широко, извън по-тясната за „пешеходните зони“, и обвързана и с темите за автомобила, МГТ, велоалеите, тротинетките, условията за хора с неравносйно положение. Тази тема трябва да бъде предмет на общоградски профилирани проучвания, преди да стане обект на архитектурно проектиране в пешеходните зони.

В контекста на задачата за обслужване чрез архитектурните решения на живота в града е важна темата за съвременното развитие на традиционните за нашите градове, нашите бит и култура, търговия на открито и градски пазари. Откритите пазари остават като важен компонент в нашия градски бит и трябва и да имат своето архитектурно решение. Много от пазарите в София, Варна и др. бяха частично или изцяло модернизирани още през 1990-те години, но вече има необходимост от поредната модернизация. Като непретенциозна, но сполучлива, можем да посочим

реконструкцията на пазара „Димитър Петков” в София (Б. Богданов). Модернизиран, той запази своята притегателна сила и естествен живот. Много смело е решението на пазара в Кърджали (С. Николов), но тук сякаш ефектната конструкция е .....прекалено ефективна. Въпреки че масовостта на народилите се през 1990-те по-нови улични „базари” очевидно отива в историята, те не би трябвало навсякъде да се премахват с лека ръка (например, пазарът за книги на пл. „Славейков” и фермерския пазар не намериха добро решение при реконструкцията на ул. „Граф Игнатиев” в София). Търговията от малки, подвижни търговски точки и на открито има своето място не само у нас, но и навсякъде в по-топлите страни на Европа; вместо изцяло да се отказваме от нея, може да се потърсят убедителни дизайнерски решения. И без социологически изследвания се вижда, че именно уличните базари и традиционните пазари са най-естественото и трайно оживените места в нашите градове. Това би трябвало да е отправна точка за тяхното бъдеще.

Цялостното, комплексно програмиране, проектиране и изграждане на откритите пространства е многопрофилно, далеч не само архитектурна и строителна задача с редица културно-антропологични и социокултурни измерения. Тази задача трябва да се решава сега в обхвата на цялото селище, а след това – в

отделните ѝ части и детайли. И тук, трябва да се осъществи по-задълбочен анализ на направеното, на подходите и да се формират по-категорични и комплексни професионални позиции.

ТРЕТА ТЕМА: ОБЩЕСТВЕНИ СГРАДИ И СРЕДА ЗА ТРУД.

Сгради за образование и култура. Училища и детски градини. Софийските „метростанции“. Реконструкция и модернизация на ЖП гари: София, Пазарджик, Варна, Бургас. Търговски центрове (молове). Офис сгради, бизнес паркове, логистични центрове. Темата за небостъргачите.

3.1. Сгради на образованието и културата.

Тяхното състояние и бъдеще няма как да бъде откъснато от въпроса: развива ли се и в каква посока българската култура? Ако съдим по състоянието на вече построените сгради и появата на нови – тя, във всеки случай, осезаемо се преструктурира. Така, много читалища, младежки и културни домове в по-малки населени места са полу- или изцяло изоставени, въпреки че има строени и през 1970-1980-те години. Но ако при тях като осезаем мотив може да се посочи обезлюдяването, то трудно можем да оправдаем

разрушаването на завършения в груб строеж театър във Видин или Младежкия дом в Плевен. Тъжна е съдбата на заварените киносалони – твърде малко са примерите те да се адаптират за съвременните културни функции (кино „Левски“ в София). Много от тях са трансформирани, най-често в търговски обекти (кино „Изток“ в София) или са полуизоставени (кино „Цанко Церковски“ в София, „Комсомол“, след това „Космос“ в Пловдив, двузалното кино в Добрич, киното в центъра на „Враца“; в момента се разрушава и един от шедьоврите на българския „брутализъм“ – двузалното кино „Полтава“ във Велико Търново). „Кинокултурата“ на кварталния салон бе заменена с тази на кинокомплексите с по няколко киносалона в моловете. Пропусна се моментът киносалоните да се адаптират и оформят като полифункционални квартални културни и младежки средища. В същото време, се развива специфична, градска, съвременна „суб-култура“ на музикалните клубове с музика на живо, на арт-сцените, която не се нуждае от самостоятелни сгради, адаптира се към наличното. Потребността от по-масови зрелища се допълва от епизодичното използване на НДК в София, на спортните зали, на стадиони, от множество рок-, етно- и джаз-фестивали на открито. и така, по-важно се оказва не да се строят театри, а да се модернизират и запазят съществуващите – като например, театрите във Варна,

Русе, Добрич, Хасково и др. Построиха се редица спортни зали, но, за съжаление, са изоставени намеренията за изграждане на Националната опера в София, за оперни театри в Пловдив или Плевен, известни с музикалните си традиции. Мисля, че като архитекти сме длъжни да припомним и защитим тези намерения!

Ето защо, не можем да не се радваме на новото през последното десетилетие – фактът, че се построиха и открих и редица сгради с културни функции. Музеят на модерното изкуство в София (Б. Кадинов) представлява умела трансформация на сграда от края на XIX-в (бившето Комендантство, сега сред Южния парк). Кадинов успява да създаде интериори, в които старата строителна субстанция (на дървената подова конструкция) става ефектен модерен експонат. Принципът на контраст „старо-ново“ е още по-зрелищен в екстериора, където пък новото - стъклената стълба има качествата на съвременна скулптура. Не така убедително и органично, поне засега, въздейства в допълването между старо и ново, разширяването на Галерията за чуждестранно изкуство в тъй наречения „Квадрат 500“, с преустройство на сградата от 50-те години на Машинно-електротехническият университет (Янко Апостолов). Специалистите отбелязват тук като организационен недостатък липсата на визия за самата

галерия като институция и експозиция, която да се заложи като основа на проектирането. Комплексът все още не е завършен според архитектурния замисъл и ще трябва да изчакаме за окончателна оценка. (Фигура 9)

Друга музейна сграда - на Регионалния исторически музей в Ст. Загора (Г. Чернев, П. Киряков, Н. Въртев) привлече внимание с метафората в обемното решение (образът на времето чрез образа на пясъчния часовник. Тази необичайна и запомняща се форма обогатява и интериора, а безспорен плюс е и интегрирането и ефектното експониране на реставрираните *in situ* римски мозайки. (Фигура 10)

Интерес предизвика и детският музей „Музейко“ в София, проектиран от американския специалист Лий Сколник и „А А архитекти“, в който също е търсена асоциативност и метафоричност в обемното решение, вдъхновено от планините на България. (Фигура 11)

В София бе завършен и пуснат в експлоатация първият етап на Регионалния исторически музей, в бившата Централна баня. Но намерението цялата баня да се превърне в музей не получи обществена подкрепа; в момента, под натиска на обществени организации, се провежда конкурс за бъдещето на Банята, който евентуално да доведе до частично възвръщане на първичната ѝ функция, което би имало своеобразен

културен смисъл. И ако дадохме примери за нови музейни и експозиционни зали, трябва и да предупредим за увлечението по музейната функция. Така например, в София се предлага и сградата на Народното събрание да се превърне в музей на парламентаризма – докато тя чудесно би функционирала като концертна зала или културен център!

Строителството на нови училищни сгради определено е в застой, което е естествено при развиващите се негативни демографски процеси. Много училища в малките селища пустеят, саморазрушават се и са осъдени на забравя, а са ценен сграден фонд, би могъл да поеме сходни или други съвременни функции. Все пак, през последните години се направиха някои интересни в архитектурно отношение училищни сгради – но предимно на училища с по-специален статут, каквито възникнаха след 1990 година. Налице са разнообразни архитектурни решения, които отразяват и нагласите на инвеститора. Така, сградата на частното училище „Дорис-Тенеди“ (Б. Богданов) е модерно-пластична, докато комплексът „Сейнт Джордж Интернешънъл“ (К. Диков) е с преднамерено консервативен образ. (*Фигура 12*)

Модерно, свойствено разчленени обемно-пространствено са „Британика“ и Арт-центърът към

англо-американското училище в София (М. Попмаркова). Трябва да подчертаем, че във всички тези сгради интериорите са решени на много високо ниво и създават много по-разчупена и модерна атмосфера, отколкото тази в „традиционните“ училища. Сполучливи са модернизацията на Американския колеж в София (Д. Тилев), на Априловската гимназия в Габрово (В. Михов), при които добре е съхранено въздействието на оригиналната субстанция. В Габрово, в новата фасада, сполучливо е вграден и „цитат“ от старата.

Единственият нов университет, който се изгражда и доизгражда през „новото време“ е Американският университет в Благоевград (Д. Тилев и др.), в който бе завършен и последният елемент – студентският културен център. Комплексът на университета е решен като ивично застрояване на брега на р. Бистрица, със спокойна, изчистена, но изискана, с пестелива пластичност, архитектура и разкриващи се към реката пространства. Университетът има изградена собствена атмосфера, но в същото време не е чужд на града и средата, общува с тях.

Непретенциозният жанр на детските градини също бележи развитие в последните години, с търсене да се улови детската душевност, със създаване на „детски“ мащаб, чрез обемно-пространственото решение,

приветлива и оптимистична емоционална среда (детска градина „КиТа“, архитектурно студио „Conveyer“, А. Савлаков; детска градина „Чайка“, К. Божков). Но новите решения отново са в частните детски градини, докато новопостроените общински – в София например, са по-скоро реплики на строените през 1970-те години. (*Фигура 13*)

3.2. Спортни и спортно-зрелищни зали.

Последното архитектурно десетилетие се характеризира с проектирането и изграждането на цяла поредица от спортни или търсени като по-универсални, спортно-зрелищни сгради. Това са залите в София, Самоков, Ботевград, колодрума в Пловдив, две спортни зали в Бургас, зали в Русе и Шумен, реконструкцията на зала „Диана“ в Ямбол, конкурс (току-що завършил) за Стара Загора.

Това са обекти с различен размер и профил, но с общи черти в зално покритие, зрителски трибуни със значителен обхват от 10 до 20-30 хиляди души, характерна структура на обслужващите помещения, масова посещаемост, (а от там и потребността от добро комуникационно разположение). От гледна точка на присъствието им в града, за тези големи обекти е много важно разположението им в града и обемното им, екстериорно решение. Основната архитектурно-

художествена задача при тях е изиявяване на обществения и зален характер, най-вече чрез решението, образното осмисляне, обемното и фасадното изиявяване на покривната, зална конструкция. Например, най-голямата ни зала – „Арена Армеец“, с 10 000 места, в София остана разположена пространствено притеснено, неудобно спрямо местния транспорт. Нейната покривна конструкция е изразителна и отвътре, и отвън, но твърде незабележима от нисък хоризонт, от човешката гледна точка. Много по-сполучливо е разположението на двете зали в Бургас – „Бургас Арена“ (Студио 10, Ив. Петков) и комплексът за водни спортове „Парк Арена ОЗК“ (Б. Кадинов). Изразителни са архитектурата и разположението на вече реализираната „Арена Шумен“. Русе „Арена“ („Булстрад Арена“), след един дълъг период на строителство, пак бележи един по-зрял подход като съчетава залата с търговски и хотелски комплекс в многофункционален център, с по-голяма поливалентност при използването, което се доближава до все по-широко разпространение, тип на „конгресния център“ (convention centre). Същата многофункционалност се търси и в новата зала в Стара Загора (В. Иванов, К. Колев). *(Фигура 14)*

Въпреки че тези големи зали предлагат възможности за ефектни и открояващи се архитектурни решения, те, в повечето случаи, са прекалено

„монофункционални“ и пораждат финансови проблеми при мениджмънта. Според редица спортни дейатели, по-уместно щеше да е инвестициите да се насочат към по-малки, но повече на брой, спортни обекти.

3.3. Търговските сгради.

Още в първите десетилетия на „демократията“ у нас се появи сандъкообразната архитектура на големите вериги като „Билла“, „Кауфланд“, „Технополис“ и др. Тези широкоплощни сгради, заедно с наземните си паркинги, представляват истински безразсъдно прахосване на градска територия, но за съжаление, тяхното нашествие продължава. Освен разхищението на земя, те са и твърде неизразителни като архитектура. Макар и рационални като вътрешна организация, те дават твърде малко на градския живот със своята монофункционалност и утилитаризъм – по-скоро ги обезличават.

Ето защо очаквахме с интерес появата на крупните и многофункционални, не само търговски, комплекси – моловете. Първият същински мол бе „София Мол“ в центъра на София (2006 г.). После бързо се появиха и други – в София „Парк Мол“ и „Ситняково“, след това „България Мол“, „Парадайз сити“ и най-големият засега „The Ring of Sofia“. Първият „провинциален“ мол бе във

Велико Търново, после се появиха няколко във Варна, Пловдив, Сливен и др.

Моловете, съчетаващи търговски, културни, развлекателни и други обслужващи функции предлагат нов тип култура на пазаруване и на цялостно изживяване, съчетавайки го с развлеченията, и с възможностите за срещи, общуване. В тях, както и в други знакови за последното десетилетие обекти – големите офис-структури, виждаме тенденция към „глобализиране“, „интернационализиране“ на образа.

Инвестирането в моловете, разработването на концепциите за тяхното съдържание и общото им решение, принципите на пространственото решение - всичко това се проучва и реализира като правило от международни компании-инвестиционни посредници, банки, специализирани проектантски фирми. Това е утвърдена практика, затова и, въпреки участието и на български проектанти, особено в градоустройственото решение, работните проекти като цяло и интериорните решения – тези големи проекти остават с подчертано интернационален, при това до голяма степен стандартизиран характер. Те носят и много задължителни атрибути в общото решение, затова основна задача е да се развият конкретните индивидуални, индивидуализиращи ги обемни фасадни

и особено пространствени решения, организиращи огромния им вътрешен обем. „Мол София“, „България мол“ (П. Нанов, М. Нанова) (*Фигура 15*), „The Mall“ (И. Илиев), „Парадайз“ („Проарх“), „The Ring of Sofia“ бележат определени постижения в това отношение: „Мол София“ постига това с двойката „улици“, едната от които в дъга, „България мол“ – с много ефектно решения атриум-вътрешен площад; „Парадайз сити“ – с линейно развитите в „примка“ разнообразни сюжети, варненският „Grand Mall“ и „The Mall“ – със затворения контур на вътрешните улици, тяхното степенуване, вътрешните площи. По-богата образност, благодарение на активното осмисляне на наследството, виждаме в търговския център (тип „Мол“) в Благоевград (Ив. Тончев) – в него е вградена старата дървена конструкция на бившия тютюнев склад. Многофункционалните и силно атрактивни организми на моловете при подходящо разположение и композиция, с оформено вътрешно централно пространство („България Мол“) биха могли да поемат частично и функцията на обществени средища. Но с малки изключения (разположените ъглово „Мол София“ и „България Мол“, отдръпнатият от уличния фронт „The Mall“, който е в центъра на огромната, обърната към „Цариградско шосе“, П-образна композиция на многофункционалния „Хермес център“ (Илиан Илиев), обемите на моловете са

притиснати между околните улици и застрояване, плътно усвояват терена и като цяло, макар и важни функционални ориентири, въздействат повече с интериорните си „улични“ пространства, не се превръщат в емблематични за новото време градски художествени акценти.

Известно е, че генезисът на моловете в съвременния им вид е в извънградските търговски центрове в САЩ; а и днес естественото място на моловете е не в градската тъкан, а край градовете, макар и в удобна транспортна връзка с тях. Оттам и, в американската практика, те имат като правило затворен, почти крепостен характер. Затова и частичното отваряне към града и средата, което виждаме в „София Мол“, „The Mall“ и др. можем да оценим положително. Но не можем да одобрим, например, „затапването“ на подходите към Южния и Западния парк в София - съответно от „София Сити Мол“ и „Мега Мол“.

Понятието „мол“ се оказва престижно и се появиха „псевдо-молове“ (в Благоевград, Стара Загора, Сливен), които са реконструирани („регенерирани“) бивши универсални магазини или кино-театри, но не притежават полифункционалността на оригиналната идея. Все пак, те допринасят с модернизирания си фасад, интериори и търговски функции за освежаване живота в облика на

централните ядра на тези градове. (Фигура 16)

3.4. Офис сградите.

Друга категория с голямо развитие през последните години са офис сградите. Може би именно те са „флагманите” с най-масирано навлизане на технически нововъведения – двойни фасади, двойни подове и тавани, различни контролни и сигнални системи („умна архитектура”), съвременни материали за топлоизолация и слънцезащита и пр. Понятия като офис „клас А” и термини като BREAM и LEED стават вече широко използвани и прилагани. За сметка на това, индивидуализацията на образа на офиса, или неговият корпоративен имидж са не така лесни за постигане. (Фигура 16).

За офис сградите се набелязаха няколко тенденции. На първо място, тяхното по-категорично обособяване като сгради, включени в жилищната и промишлената среда сред по-главни булеварди и улици. Чрез открояващия се облик и функциониране, те допълват и обогатяват основните дейности в зоната, обогатяват и облика ѝ. Това можем да видим в София (бул. „Черни връх” и бул. „Джеймс Баучер”), Пловдив, Варна. Като цяло, разпространяването на офисите като места за труд е забележимо и внася отпечатък вече не само в центровете на големите градове, но и в изнесени

като тяхно развитие и периферно разположени зони. Тези отделни офис сгради нерядко търсят да се развият във височина и да прераснат в доминантни и вертикални акценти – за което ще стане дума по-нататък. Друга тенденция е съчетаването на офис комплекси с молове, което виждаме в София и Варна. Трета тенденция е постепенното или целенасочено групиране на офис сгради в обособени ядра, както това е в Бизнес парк и Гаритидж Парк в София, по бул. „Т Александров“, бул. „Цариградско шосе“, Бизнес парк Варна, по бул. „Брюксел“ в София. Сполучливи решения на неголеми, но образно характерни сгради ни предложиха бюрата „Серафимови архитекти“, „Иво Петров“, „ЛП“, „STARCH“ и др. (Фигури 17, 18, 19 и 20)

3.5. Небостъргачите.

През новия век се правят множество опити за конкурсно и реално проектиране, а и за изграждане на много високи, сгради, с над 30-40 етаж (в София, Варна, Бургас). Това, по замисъл, са предимно офис-структури, въпреки че понякога се търси и многофункционалност чрез хотелска и жилищна част. Бяха проведени и няколко конкурса за високи сгради (в Бургас, София). Налице са и първите реализации – в София, „Милениум център“ („Амфион“, Б. Богданов), „Телус“ (фирма АДА) и „Кепитъл Форт“ („А и А архитекти“ ЕООД, А. Захариев). Те се

различават съществено като образно търсене. (Фигура 21)

„Милениум център“ представлява компактна група от по-ниска търговско-обслужваща част и три високи сгради (офиси, жилища, хотел), в чиято форма и трактовка главният мотив е остъклената стена, частично индивидуализирана с декоративни фасадни „вложки“. Тази идея постига известен ефект, макар че от съвременна гледна точка изглежда прекалено предпазливо използвана (проектът е от 1999-2000 г.). Удачно е разположението на групата – много обзорно, както подобава на високи сгради и за щастие без да затваря най-свързаното образно със силуета на Витоша софийско пространство, това на бул. „Витоша“. Но общото силуетно въздействие на този „миниманхатън“ остава относително безформено, неубедително. Друг и по-сполучлив е подходът при комплекса „Литекс-Софарма“ (Д. Паскалев, К. Диков). Това са три стройни кули, развиващи добре намерена обща пластична тема. На разстояние една от друга те се разкриват динамично, в различни засечки, особено от тангиращия ги булевард „Климент Охридски“. В партерното ниво, те са сполучливо обединени от общодостъпно, спокойно пространство, ненатрапчиво оживено от различни търговски обекти. „Телус“ е ръбест, неправилен, монолитен обем, третиран с огледална, неутрална фасада, типична за 80-те години, чрез която да се смекчи въздействието на големия обем в

пейзажа на стара София. Въпреки това, то е далеч от хармоничното, а жилищните сгради в съседство бяха осезателно засенчени. „Кепитъл Форт“ също е съчетание между висока и по-ниска част, с обединяваща ги образно органична, обтекаема пластика. Изнесените фасадно декоративни ребра, прерастващи в шпилове, зрително „носят“ и извисяват обема, който тук е на мястото си, като забележим акцент на входа на София. Усещането е за технически модерна, доминираща, самоуверена, но преднамерено затворена в себе си сграда и до известна степен, анахронична, като образно търсене, с прекалено обобщената си пластика. Впрочем, образът на високите сгради, въпреки ролята на техниката, далеч не се изчерпва с разказ за техническата основа и тепърва ще трябва да разкриваме различните му измерения, особено от гледна точка на социалното и образно взаимодействие със средата. Така например, минус и за „Телус“, и особено за „Кепитъл Форт“, е „затвореното“, „антиградско“ решение на партерния етаж. Една по-ранна висока сграда – Общината в Пазарджик (Г. Сарамбелиев, 1986 г.) мисля, че може да бъде дадена за пример и като пластично изразително решение, и като по-добра връзка със средата. Но вече се наблюдават и търсения от по-ново поколение („NW-tower“, София).

Съвременните небостъргачи се развиват във все по-голяма степен като многофункционални структури, като

вертикални градове. При тяхното проектиране се търси интегриране на всичко най-ново в техническо отношение. Но, особено внимание се отделя на екологичните им проблеми. Техният образ продължава да има своите „имиджови“ функции. Все повече се търси и оценка на комплексното им взаимодействие с градската среда, което у нас сме склонни да пренебрегваме. Засега, повикът за „небостъргачи“ е най-силен, естествено, в София. Рискът градът да бъде обезобразен от тези пришълци е твърде голям, за да бъде, с лека ръка, пренебрегнат.

3.6. Производствени сгради, транспортна инфраструктура.

Последното десетилетие е характерно с оформянето на съвременни индустриални паркове, строителство на нови промишлени сгради, съоръжения на транспортната инфраструктура, логистични паркове, което е подпомогнато в голяма степен и от разполагането на местни мощности, outsourcing, на големи „задгранични“ фирми, и от европейските структурни фондове. Такива са индустриален парк „Пловдив“, индустриални зони „Марица“ и „Куклен“ край Пловдив, индустриален парк „София“ и „София – изток“, логистичния парк край Варна, Sofia Airport Center, индустриална зона „Русе“ и др.

Постепенно се развива и мрежа от по-малки производствени мощности, свързани със селското стопанство: модерни птицеферми, свинеферми, овчарници, месопреработващи предприятия, мандри и особено интересния и нов тип архитектурно-ландшафтни структури на винарските „изби“. За съжаление, именно за тези важни за стопанския живот на нацията обекти имаме най-малко информация, в нашите среди. А в тяхната архитектура вече има и много интересни решения! Можем да посочим като примери предприятието за автомобилостроене в Ловеч (З. Здравков), производствената база ProFISH (с. Йоаким Груево, „ РТ Консулт“), логистичната база на Jysk в Божурище, новият завод на TESI в Шумен (И. Петров), новият административно-производствен комплекс на „Софарма“ в София (Ж. Тилев), винарската изба „Castra Rubra“ в с. Коларово (Т. Обрешков, Н. Платиканова и др.) (*Фигура 22*), винарската изба „Орбелус“ („Обединени архитекти“). (*Фигура 23*)

Сред транспортните сгради и съоръжения като значителни обекти се открояват реконструкцията на ЖП гара София („Проарх“), реставрацията и модернизацията на сградите на ЖП гарите в Пловдив, Бургас и Варна, реконструкцията на автогарата в Бургас, аерогарата в Пловдив, Морската гара в Бургас”(*Фигура 24*) и др. За съжаление, близо двадесет конкурса за модернизиране

на ЖП гари протекоха като инженерингови, без да имаме общ поглед върху тях, и с противоречиви резултати като архитектурно съревнование.

Най-значителното пътно-транспортно съоръжение, чието изграждане стартира през 1980-те години и се реализира ускорено през последното десетилетие е, разбира се, „Метрополитен София“. Неговата комплексна градоустройствена, архитектурна и социална оценка все още предстои и е уместно тя да бъде тема и на един по-широк разговор.

„Подземната“ архитектура на метростанциите е най-видимата негова част; но и наземните и преходни структури (наземни станции и части от трасето, пасажи, подлези, входове) имат своето място в общото въздействие. Архитектурата на нашите станции е по замисъл индивидуализирана, всяка е със свой облик, но при определени, понякога твърде сложни технически ограничения. Общо архитектурата на метрото е една сложна синтезна работа, която трябва да има „средови“ насоченост и ефект, като резултатът зависи далеч не само от творческите възможности на архитекта. Според мен, все пак, ценно в подхода към Софийското метро, е несъмненото желание то да има подчертано местен, софийски характер, въпреки унифициращите тези сложни обекти технически фактори.

Важно е да маркирам, че в архитектурните решения на Софийското метро като правило има възходящо развитие, в тях навлизат все повече обобщеност, лекота, светлина, а някои станции: „Западен парк“, „Опълченска“, „Сердика-2“, „Лъвов мост“, „Витоша“, „Цариградско шосе“ са несъмнени творчески постижения. И все пак, „декоративният“ подход при третирането на станциите (възприет преди повече от 30 години) на места е дискуссионен („Жолио Кюри“, „Европейски съюз“), а и започва да изглежда анахронично, на фона на съвременните архитектурни подходи.

В облика на градските и извънградски транспортно-комуникационни оси, своето място имат и обслужващите ги обекти – бензиностанции, ресторанти, магазини, пазари. Тук е осезаемо навлизането на типовите (и фирмено знакови) проекти на големите вериги, които носят осезаемо нов стандарт и като „тотален дизайн“, и като сервиз. Но с това не се сменя темата за общия облик на една магистрала – напротив, изостря се нуждата от изявяване на нейната индивидуалност, особено чрез малката архитектура, визуалната комуникация, монументално-пластичното изграждане и др. Своята изразителност трябва да получат и характерните за съвременността многоплощни транспортни съоръжения: сполучлив пример е входът в София от запад (бул. „Сливница“) и добре оформените ландшафтни

кръстовища в Стара Загора, докато Бургас първи даде пример за едромасабно архитектурно оформено премостване за пешеходци, над широкоплощно, натоварено с транспорт, кръстовище. (Фигура 25)

ЧЕТВЪРТА ТЕМА: ЖИЛИЩНА И КУРОРТНО-РЕКРЕАЦИОННА АРХИТЕКТУРА.

Новите „жилищни комплекси“. Развитие на индивидуалното жилищно строителство. Образът на жилищната сграда. Ново поколение „хотели“: рекреационни комплекси, градски хотели и къщи за гости.

4.1. За жилищната архитектура.

Жилищната архитектура е най-масовият компонент в градската тъкан, и в най-голяма степен оформя нейния характер – не само чрез отделните сгради, а като изграждаща атмосферата и на градските пространства; но тя е особено зависима и от градоустройствените решения. И тук трябва да отбележим, че градоустройствените решения от 1990-те години, с улично-квартален характер, често преуплътнени, доведоха – което ясно виждаме в наши дни – до възникване в много случаи на непълноценна жилищна

среда, независимо от евентуално високите качества на отделната сграда. Това виждаме не само при трансформацията, която се осъществи в старите квартали на София, Пловдив, Варна, но и в изцяло нови квартали („Манастирски ливади“, „Кръстова вада“ в София). (Фигура 26 и 27)

Като негативна тенденция ще назовем и нарастващата етажност (достигна до 30-40 етаж) и силно нарасналите размери на някои нови жилищни сгради, изградени или в проект, продиктувани главно от спекулативни съображения (жилищни сгради „Златен век“ и „Диамант 0 2“, фирма „Артекс“, жилищна сграда „Advanced architecture“ на STARH в София). Изграждането на такива огромни кондоминиуми води до обезличаване на човешката личност, още по-силно от това на по-скромните по размер панелни сгради.

4.2. Новите „жилищни комплекси“.

Нов момент в последното десетилетие е желанието на инвеститорите да „комасират“ закупените участъци и да ги групират в територии, позволяващи безпарцелно, комплексно застрояване. Въпреки че тези терени рядко са повече от няколко хектара, с този подход вече се преодолява застрояването и изготвянето на ПУП на парче. Като правило, този подход е възможен по-често в периферията или извън градовете, но е важно, че намира

място и при регенерация на военни терени, на промишлени предприятия и зони, т.е. инвеститорите възраздат комплексното застрояване, макар и в много потесен обхват спрямо жилищните комплекси от 1960-1970-те години (спрямо които те са истински лилипути). Но, при това, трябва да отбележа, че всеки от тези „мини жилищни комплекси“, въпреки желанието да се обогати с функции, амбицията да бъде самодостатъчен и да се развива като „затворен“ комплекс, на практика не може да съществува без своите връзки с макроструктурата на града (или селището) и неслучайно в рекламните послания за тях се изтъква близостта до центъра, доброто обслужване с обществен транспорт и др.

Такива „миникомплекси“, като правило, развити като затворени жилищни комплекси, има, естествено, особено много в София и край София, но има и в Пловдив, край Варна, Велико Търново, Плевен и вероятно ще се появят и други, освен досега проектираните. Затворените комплекси станаха и водеща форма и в курортно-туристическото усвояване през последните 10-15 години. Такива се появиха край „Св. Влас“, Ахелой, Созопол, Царево и пр. (затворени комплекси са и голф-комплексите в Правец, Балчик - Каварна, Разлог).

Принципът на „затвореността“ трябва да се разглежда в две посоки. От една страна, той отговаря на

желанието на хората да получат качествена „микросреда“ (благодарение на по-комплексното изграждане) и по-добра защита и по-голяма сигурност. Но освен това, „затворените“ жилищни и туристически комплекси предлагат имоти в определен „ценови диапазон“, обикновено над средния, което естествено сегментира обитателите, изявява имуществените и социални неравенства в града и води до сегрегация и „гетовизация“. Вече нерядко, затворените селища се разглеждат като „гета за богатите“, а това руши самата идея за града като човешко общежитие. Но, ако политиката на инвеститорите е към максимално обособяване и затвореност, то ... градоустройствената политика на затворените комплекси би могла и би трябвало да бъде насочена към тяхното обвързване и свързване, по различен начин с градския (селищния) организъм. В този ход на мисли, вече усвоените по този начин територии (в София край Бизнес парк „София“) би трябвало да се обогатят и регенерират – както чрез връзки помежду си, така и чрез връзки с квартали и селища в съседство. Антитеза на „богаташките гета“ би могло да бъде подпомагането от страна на държавата и общините на строежа на такива малки жилищни комплекси за хора с по-скромни финансови възможности. Това би било и една форма за частична децентрализация, отслабване на натиска върху основното жилищно ядро при София, Пловдив, Варна, Бургас и др.

Това би трябвало да бъде една основна форма при развитието на София в северните склонове на Стара планина (заложено в Генплана от 2008-2009 г.) и на Пловдив по южните склонове на Родопите, във Варна при усвояване на южните територии и пр.

Независимо от всичко казано до тук, новите жилищни „микрокомплекси“ определено предлагат нов жизнен стандарт, но и нови архитектурни възможности. В техните рекламни послания не случайно се акцентира върху подземните гаражи, благоустроените и озеленени дворове, вертикалното и хоризонталното озеленяване, използването на соларни панели, „умните сгради“ и пр. При тях има възможности за съчетаване на различни по етажност и по тип жилищни сгради и, като цяло, за създаване на индивидуален образ.

Като сполучливи градски, високоетажни комплекси с ясно изразен цялостен, ансамблов характер можем да посочим, например в София: „Есте Хоум Спа“ (П. Гостева, П. Анкова) и „Силвър Сити“ („Ситискейп“, Гергана Милушева). И в двата примера е постигната живописна композиция, добре оформени вътрешни паркови пространства, характерен образ, връзка с контекста, относителна „отвореност“ за външни посетители чрез обществено-обслужващи обекти и висок стандарт на обитаване, включително терасовидно развити жилища, с „висящи“

градини, в „Силвър Сити”.(Фигура 28)

Но възможностите за ансамбловост не винаги се оползотворяват. Високо- и средноетажните „микро” комплекси понякога са близки по характер до познатите ни панелни комплекси, въпреки по-голямата свобода във фасадите. Нискоетажните пък напомнят по-люксови села, напълно лишени от градски облик. Използването на ограничен брой типове сгради – не повече от 2-3 в повечето случаи води до монотонност и неизразителност в образа. Основна причина за всичко това, според мен, е схематизма в основния пространствен замисъл и липсата (в повечето случаи) на оформени пространства. Рекламираните като „идеалната” среда за обитаване нови жилищни „комплекси” край кв. Лозен (“Residential Park” и “River Park”, И. Петров), или Плана (София), въпреки вече значителния си размер изглеждат по-скоро като „люксови села-спални”, а не като пълноценни градски квартали. И този ефект се засилва именно от тяхната затвореност и обособеност.

В ход е изграждането на подобен, особено голям, с размери на цял град, при това многофункционален комплекс край София („Геритидж парк”, фирма SGI). Той съдържа вече не само жилища, но и голяма група офиси, училище, детска градина, търговска част, спортна зала. Общото решение е рационално и икономически ефективно. Но общият пространствен замисъл

разочарова с монотонността си, липсата на степенуване и единство. Оформени градски пространства и атмосфера липсват, извършва се силно пре моделиране на терена, архитектурата е модерна, но безлична, съседството със силуета на Витоша е пренебрегнато. А места за общуване, обществени средища, не са замислени и трудно биха се оформили. Липсва просторът, зеленината и образната връзка с природата, така характерни за българския модернизъм от 60-70-те години и които са особено естествени за това място.

* * *

Като цяло, още от 1990-те години и до днес, жилищното строителство се развива в най-голяма степен като функция на либерализацията на пазара на имоти. Държавната, евентуално социалната политика тук отсъства, а място за нея има. Тя би трябвало да се изрази в не едно направление: например, строеж на комплекси със социални жилища, подпомагане на модернизацията на наличния фонд (особено сградите от 1970-1980-те години), повишаване (повсеместно) качеството на жилищната среда и особено мерки против съществуването и възникването на бедняшки квартали – което, като правило, са ромските квартали. При тях се съчетават няколко проблема: бедност на населението, ниска трудова заетост, нисък образователен ценз,

специфика на семейния живот, специфични начин на живот и битови традиции.

Липсата на държавна, а от там и общинска дългосрочна и устойчива политика по отношение на ромските общности води до устойчиво присъствие и вътрешно саморазвитие на ромските квартали, чиято необходима регенерация не може да се реши механично с нереалистични градоустройствени планове. При това, не малко от тези квартали – „гета“ са разположени върху едни от най-благоприятните за жилищно застрояване терени (столичният квартал „Факултета“).

В заключение, нека маркираме, за пореден път, и проблема за състоянието и развитието на жилищните комплекси, строени на много места от 1960-те до 1980-те години. Ние все още не сме предложили адекватна архитектурна политика към тях и тяхното бъдеще, въпреки че те са дом, според някои данни, на повече от два милиони българи. Осъществяването на националната програма за саниране би могла да е по-ефективна, включително и в чисто архитектурен аспект, ако бе реализирана въз основа на по-цялостни проучвания за състоянието на сградния фонд и съпътствана от финансови инструменти, които да подпомогнат по-цялостна реновация и добавяне на качество на сградите. Отделно от това, остават

въпросите за възникващото ново застрояване в комплексите, отнемането на озеленени площи, и особено паркирането и гарирането при силно нарасналата автомобилизация.

Но въпреки тези съвременни проблеми, със своите „дворове“, добре оразмерени (в повечето случаи) и с развила се с годините зеленина, а и предвидените и изградени детски градини и училища, комплексите предлагат като цяло по-стойностна жилищна среда, от квартали като „Малинова долина“ и „Кръстова вада“ в София. Опитът да се защитават достиженията на тази комплексност, но като се „парцелират“ комплексите, е спорен като подход, и не бе доведен до край (т.нар. „преструктуриране“).

4.3. Образът на жилищната сграда.

Независимо дали се касае за сграда – част от малък комплекс, или самостоятелно разположена, жилищната архитектура през последното десетилетие се характеризира със забележимо разнообразие в образните търсения.

Разбира се, важен фактор, в развитието на нашата жилищна архитектура и в образните търсения, който се изяви по-ясно през последните години, са възможностите за по-качествени и нови по характер инженерно-

технически решения. С отпадането на ангажиментите на държавата в жилищната политика, още през 90-те години на практика изчезнаха не само сборното панелно строителство, но и технологии като пълзящия кофрак, пакетно повдигащи се плочи. За сметка на това се възроди традиционното, но силно механизирано, монолитно строителство. По-широко разпространение добиха металните конструкции, помощната механизация, модерните кофражи. Появиха се множество съвременни фасадни системи, системи на преградни и леки конструкции, на елементи на оборудване и обзавеждане. Налице са вече широк набор от материали за топлоизолации, покривни покрития, довършителни работи, облицовки и настилки. Всичко това има голямо значение за съвременните решения, например широко се разпространиха двойните фасади, облекчените конструкции за балконски парапети, пластмасовата дограма, изкуствения камък, съвременни форми на осветление, а всичко това създава условия осезаемо да се промени въздействието на архитектурната субстанция, генерира нови изразни възможности. Не трябва да подценяваме и ролята на пазара. Предприемачите все повече се стремят да получат своя идентификация в средата, която да открие „техния“ обект на пазара на жилища.

Нека маркираме някои езикови търсения на

жилищната архитектура от последните години. Високите жилищни сгради, с височина около и над 20 етажа, които се проектират и появяват в София, Бургас, Варна са истинско архитектурно предизвикателство. Лесно се отива до прекалена обобщеност в третирането и, в общи линии, претенциозност, монументален мащаб, чужди на жилищната сграда („Златен век” и „Диамант” на Артекс, „Advanced Architecture Apartments”). В това отношение, характерни са жилищните сгради на STARH (комплексът „А-А-А” на бул. „България” в София, комплексът „Варна Сити Парк Юг”).

Като тенденция, сложните покривни „завършеци”, скриващи мансардните етажи и мезонети, куполи и кули, вече се изоставят – връщат се традиционни за модернизма мотиви като плоски покриви, перголите, терасите, покривно озеленяване. Като цяло, виждаме известно успокояване в претенциозността на сложните обемни решения (като изключвам високите сгради), но пък изяви на все по-голяма освободеност, оттам и разнообразие във фасадната трактовка, по отношение на такива базисни характеристики като съотношението „плът-отвор“, релефността на фасадата, прозрачността и др.

Все пак, архитектите си позволяват и по-свободно, по същество по-декоративно третиране на фасадите, за да получат по-изявена индивидуалност, необичайност

(Апартобщеститие в София, Б. Богданов, жилищна сграда на Р. Бекирова в Пловдив).

Като постижения в жилищната архитектура на отделната сграда, можем да посочим например „Жаклин“ и „Червената ябълка“ на студио „Аедес“ (Пл. Братков, Р. Браткова). „Жаклин“ като подход има много общо с жилищните „кълъстери“ от края на 60-те години (М. Сафди, Р. Бофил), но с по-разнообразната цветност и фрактури избягва тяхната суровост. „Ябълката“ се вдъхновява до известна степен от тухлената градска архитектура в САЩ и Канада. Но, основният, неправилен обем е разработен много разнообразно като фрактури, ритмика, контрасти в материалите, в различните отвори, детайлите на балконите и лоджиите. С това, с оформената входна зона и монументализираното пространство на стълбищната клетка, сградата създава нов образ на колективното жилище, заради което сме склонни да пренебрегнем някои функционални недостатъци. Въобще, Братков и „Аедес“ впечатляват с последователен подход към колективната жилищна сграда, при което с образните търсения се постига изразителност и индивидуалност, но със стремеж да не се нарушава типологичната основа на жилищната функция като основа на образа. (Фигури 29, 30 и 31)

Такава засилена пластичност, но в пластическия

„ключ“ на неправилните свободни форми виждаме и в една от най-открояващите се жилищни сгради от последното десетилетие, „Флора Панорама“ в Бургас (Д. Шаренков). Сполучливо е структурирана, при това с използване на характерни за жилищна сграда мотиви, обемът на “G-Tower” в София („А А архитекти”), въпреки голямата си височина (18 етажа).

За разлика от пластичното моделиране на Братков, И/О архитекти (Г. Кътов, В. Коларова) предпочитат по-едро, неразчленено решение на основния обем. Запомняща се е тяхната плавно огъната, силно обобщена, изцяло остъклена, разтваряща се към Морската градина и морето, фасада в Бургас. Те са автори и на редица много изтънчени като пространствено решение и нестандартни индивидуални, подчертано модерни жилищни сгради. В жилищната сграда „Park Residence“ в София (Ат. Панов) виждаме отзвук от арт-декото и неокласицизма от 30-те години – вертикализъм, завършващ корниз, но при ясен разказ за жилищната функция. Още по-категорично и явно това връщане към класиката, като езиков знак на престижност, виждаме в “Luxury Residence” на К. Диков и в „Айвазовски парк” в Поморие („Танков архитекти”).

Жанрът на индивидуалната жилищна сграда, който винаги е давал възможност за по-голяма свобода на

архитекта, виждаме да се развива в две основни направления.

Първото са типизираните (обикновено 2-3 типа) индивидуални жилища в курортни селища и затворени жилищни комплекси. Решенията са разумни, архитектурата – или кубистична, понякога минималистична, или „регионална” – със скатни керемидени покриви, дъсчени облицовки, тук-таме с каменна облицовка. Общият резултат е скучноват и монотонен, въпреки че точно тук във фасадните решения на сградите в един комплекс би могло да се търси и по-голяма вариативност.

Другият тип са индивидуални, уникални жилищни сгради, сравнително неголеми (от 300 – 500 кв.метра). Нагласите за строителство на 2-3000 кв. м. сгради за едно семейство вече отминаха, а в архитектурата се забелязват и по-нестандартни, даже уникални, решения, според мястото и автора. Умения да постигат индивидуален характерен образ показват жилищните сгради на Кътов/Коларова, Б. Игнатов, Г. Саралиева, Н. Острев - В. Игнатов и др. (*Фигури 32 и 33*)

4.4. Курортно-рекреационна архитектура.

Кризата от 2008-2009 година охлади и задържа редица инвестиционни намерения в хотелското

строителство. Новите големи хотелски комплекси през последните години са единици, и те вече възникват извън усвоените вече курортни територии. Предимствата при това разположение са по-големите открити площи, по-голямата свобода в обемното решение. Такива са „Риу Палас“, к.к. „Слънчев бряг“ („Вамос“), „Mare Resort“, Ахелой („Е-арх“, М. Христов, Г. Балева) и по-необичайният като замисъл хотелско-спортен комплекс „Терма-Еко“ край с. Кранево, включващ и спортни съоръжения, в това число „Black Sea Ice Arena“. Като цяло, вниманието все повече се насочва към изграждане на нискоетажни затворени ваканционни комплекси на свободни територии, със собствена микросреда и атмосфера, с повече или по-малко затворен характер.

В тази разновидност, на нискоетажните туристически и жилищни, затворени комплекси, пионери бяха „Братя Диневи“ (те изградиха почти цял нов град от затворени комплекси в „Св. Влас“; построиха комплекси със сходна архитектура в к.к. „Пампорово“ и жилищни комплекси в София и в чужбина). Именно тук, в нискоетажните затворени комплекси, е естествено да се търси и се търси съвременна интерпретация на урбанистичната атмосфера на нашите стари селища, още повече, когато те са редом, както това е при Созопол, или при Лещен. Естествено е при тях архитектурният облик да се изгражда от по-еднородни единици, което облекчава

единството („Св. Тома” при Аркутино, Ч. Георгиев, „Оазис“ при с. Лозенец, Л.Семерджиев при Созопол, комплексите „Св. Марина” и „Созополис“ на н. Колокита, Хр. Лазаров). Тази еднородност понякога определено поражда и схематизъм – въпреки претенциите за обратното, и въпреки, като правило, сравнително високото качество на строителството и благоустройството. При това, оказва се, че нито затвореният комплекс сам по себе си, нито групирането на затворени комплекси, (което можем да наблюдаваме в „Св. Влас”, край Созопол), е в състояние да доведе до пълноценна курортна среда, точно обратното. Смущаващо е, че този тип курортно усвояване, от териториални затворени единици, води до лишена от свързаност, от общ социален живот, селищна „макросреда“.

Интерес предизвиква архитектурата на съвсем новият за нас, но широко разпространен по света като форма на изграждане и отдих, тип на гольф-комплексите от затворен тип, съдържащи игрища, жилищни структури, обслужващи и други сгради. Ядрото на комплекса са затревените спортни терени, но като цяло тези обекти дават уникални възможности за изграждане на цялостна архитектурно-ландшафтна среда. Ценното от архитектурна гледна точка е, че по самата си същност това са комплексни реализации с единен замисъл и инвеститор, в които градоустройственият и архитектурен

замисъл, ландшафтното оформяне и сложните спортно-технически изисквания - заедно с основния проблем за избор на подходящо и достатъчно по размер място, вървят ръка за ръка. Всеки голф комплекс е уникален и изисква ясен образен израз на тази уникалност, своя неповторима атмосфера. Това стимулира разполагане в характерна ландшафтна среда, търсене на художествено-образна връзка с пейзажа, като правило, интерпретиращ местни архитектурни образци архитектурен образ. Всичко това превръща проектирането на голф комплексите в забележителна възможност както за творческо предизвикателство и изява, така и за създаване на уникални ансамбли, които да добавят нови щрихи в образа на страната, така както това постигнаха навремето „Златни пясъци“ и „Слънчев бряг“.

У нас, поетапно, се изградиха по-малки голф комплекси край София (Равно поле) и Ихтиман, после при Правец, край Балчик и Каварна, при Разлог. В проектирането на редица от тях участваха и известни чуждестранни специалисти (Гари Плеър и др.). Но в архитектурно отношение, при общо взето високо професионално ниво, се следват познати от десетилетия и шаблонизирани, от масовото си използване днес, „регионално“ ориентирани образци.

Два комплекса се открояват. При голф-комплекс

„Блек Сий Рама“ („Европарк 2000, Л. Пунчева, Д. Бакчиев, Б. Трендафилова) се интерпретира и доразвива сполучливо характера на, емблематичната за региона, балчишка архитектура от 30 – 40-те години. Особено добре разположена и архитектурно решена е клубната сграда. Заедно с няколко групови жилищни сгради, с открит амфитеатър тя оформя като малко „градче“, центъра на комплекса. При архитектурата на комплекса край Разлог („Пирин Голф Кънтри Клъб“, Ст. Михайлов, Н. Борисов, Д. Добрев) е постигната по-голяма индивидуалност главно чрез по-смелото и оригинално използване на дървените конструкции, мотиви и детайли, а оттам и по-изразителен местен, планински, подходящ за силуетите на Пирин и Рила характер. А и самото градоустройствено решение на архитектурната структура е по-индивидуално, с елементи на улично и площадно пространство, и в същото време отворено към планинската панорама, сред която е комплексът. Но трябва да се отчитат и общите за голф-комплексите ефекти: със значителните си размери и затворен характер те стават и своеобразна бариера за достъпа до морето или планината, променят на големи територии естествената екология на средата.

През последното десетилетие, хотелската сграда се превърна в световен мащаб в поле за разнообразни, необичайни, провокативни решения. Сред тях има както

крайно авангардни и експериментални, така и продължаващи да залагат на контекстуалност, традиционност, историчност. У нас, без да се достига до крайности, при хотелите също, относително по-разнообразни търсения можем да видим преди всичко в курортните, а сега и в градските (пасажерски) хотели, които са вече изградени или в процес на изграждане: обемно-пластичният „Димят“ (Н. Люцканова) и характерният с двупластовата си фасада „Графити“ (М. Митрев, Г. Бачев) във Варна, в София – крепостно-затвореният хотел „Хаят Риджънси“ („Вамос“), минималистичният „Sensa“, за съжаление чужд на атмосферата на „Царя“ („Цонков“ Груп) и др. Хотелският комплекс „Уейв Хотел“ край Ахелой („Е-арх“ ООД, М. Христов, Г. Балева) търси запомнящ се образ с бруталистична грубоватост и агресивна фасадна пластика, докато в други случаи (София, хотел на бул. „Дондуков“, Ч. Георгиев) се търси по-консервативен, традиционно градски образ. В х-л „Графити“ във Варна (М. Митев, В. Бачев и др.) се използва двойната фасада, за да се придаде подчертана декоративност: свободен (от вътрешното съдържание) ритъм на отворите, едроразмерен печат върху леките (и като въздействие) облицовъчни панели. (Фигури 35 и 36)

През последното десетилетие, широка популярност доби понятието „спа“ – спа-отдих, спа-

хотел, спа-туризъм. То, за съжаление, бързо се масовизира и вулгаризира, но е повод да поставим темата за проучването на нашите балнеоложки ресурси, минерални извори, чието местонахождение често е съчетано с благоприятен за лечение климат. Това е една от най-рано развилите се форми на отдих у нас – още от 1920-те години са известни Вършец, Костенец, Хисаря, после Баня – Карловско, Наречен, Белчин Баня и пр. Истинският спа-хотел е професионално предизвикателство, от гледна точка на специфичните, разнообразни процедури в него, успешното съчетание на отдих и лечение, покрити и открити площи и пр. Вече нерядко етикетът „СПА” се поставя при непълноценни именно като СПА хотели и затова мисля, че ролята на архитектурната възискателност за създаване на истинска спа-култура у нас е много важна. Във връзка с това, много важно е да открием добрите образци – не само при новите големи обекти, например в с. Огняново и Белчин Баня, но и при модернизацията на такива обекти от 1950-те и 1960-те години в Кюстендил, Велинград, Поморие и др. (*Фигура 34*)

Отново, твърде непопулярно е направеното в сферата на малките семейни хотели и къщите за гости. А тук имаме стотици обекти, това, след жилищната, е най-масово осъществяваната нова архитектура и в нея, поне при по-общ поглед, имаме много интересни и качествени

решения. За съжаление, тя бе публично „демонизирана“ от корупционни практики на отделни инвеститори. А тази архитектура ще се развива като масова и в бъдеще и сме длъжни да я изследваме и открием добрите практики.

ПЕТА ТЕМА: КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО.

Разкриване и социализация на археологически обекти (извън основните селищни структури), в ландшафтна среда. Състояние и съвременни проблеми на селищата-резервати. Проблеми на съхраняване на архитектурното наследство от Третата българска държава – в частност, обектите на българския архитектурен модернизъм.

5.1. Археологията в съвременния живот.

През последните 10-12 години особено големи средства се реализираха за изследване, разкриване и последваща социализация на археологически комплекси: Трапезица във Велико Търново, крепостните стени на о-в Св. Иван в Созопол, крепостите Овеч (Провадия), Кракра (Перник), археологическият комплекс Перперикон, крепостта при Траянови врата, античните и

средновековни крепости и крепостни лагери край Свищов, Севлиево, Търговище, Г. Делчев, археологическите пластове в центровете на София, Пловдив, Стара Загора, Кюстендил, Сандански, античната вила край Ивайловград. Така, на картата на страната, а и в картите на самите градове се появиха много нови локации, а междувременно продължават новите археологически разкрития.

Предмет на по-задълбочени творчески търсения би трябвало да бъде не само реставрацията, но и социализацията на все по-големия брой разкривани и експонирани у нас археологически обекти, за които се влагат значителни суми, главно европейски субсидии. Тази практика илюстрира много широк диапазон на решенията, но и поражда множество критики за прекалено „надграждане“ и неуместни добавки към автентичните културни пластове (Южната крепостна стена на Созопол, римският укрепен лагер „Нове“, крепостта „Кракра“ в Перник, „Цари-мали град“ край Самоков и др.). На практика вместо автентична субстанция на вниманието се предлагат по-евтини или по-скъпи макети в 1:1, главно от бетон и каменни облицовки, за които се приема, че са по-близко до възприятието и психиката на „средностатистическия“ западен турист. Наистина, този подход на повече или по-малко близки до оригинала възстановки възникна още през 1980-те години (Царевец),

но превръщането му в масова практика рискува да обезцени запазените автентични структури.

Рядко се устоява на изкушението да се надгради, и то сериозно, автентичната субстанция, повече или по-малко по хипотетичен начин. Мотивът, включително на редица експерти е, че така се постига „по-силен”, по-осезаем ефект, главно за масовия посетител.

Но, ако на този етап се отделят или се получават средства за изследвания, консервация и реставриране *in situ*, социализацията на археологията се оказва много по-сложна задача – особено от организационна, функционална, но и от архитектурна гледна точка. Това ясно се вижда в София, където, в центъра, големите, консервирани по-добре или по-зле археологически площи пустеят, а какво да кажем за изнесени относително далеч от селищата отделни археологически обекти, които все още показват почти нулева посещаемост. Очевидно, при едностраново реставрационен подход не може да се очаква икономически и социален ефект от вложените средства – има необходимост от съответен мениджмънт, специализирани туристически продукти и, съответно, туристическа инфраструктура, свързана с обектите. Това пък, на свой ред, опира до стратегията в областта на туризма, и по-точно развитието на културния, отчасти и

развитието и на поклонническия и религиозен туризъм, съчетан и с други видове туризъм (винен, екоориентиран, спа- и пр.) Става дума, следователно, и за по-комплексно ориентиран подход към туристическите продукти и, в този процес, архитектите биха могли да са много полезни.

Такъв комплексен подход бе в значителна степен реализиран при реставрирания (или възсъздаден) обект Цари Мали Град. Почти неизвестните преди, и на практика почти скрити под земята крепост и средновековен град, сега представляват романтичен, информационно наситен и внушителен архитектурен комплекс. Той се радва на голям турстически поток, въпреки че в него, новата субстанция определено доминира и това поставя остро въпроса за съотношението „автентичност – атрактивност”. Така бяха възстановени Базиликата в Сандански, крепостната стена на Созопол, и така се постъпи и при Цари Мали Град. Но при него, обаче, имаме допълване на тази новоизградена „историческа” структура с музей, с богата и добре поднесена информация на територията, оформени маршрути и места за отдих. С изявилата се привлекателност, Цари Мали Град е един от аргументите за правомерността и на този „романтичен” подход (познат ни, впрочем, от много чуждестранни примери и у нас от 1970-те години, както споменах - от

„възстановяването“ на Царевец и на Патриаршеската църква във Велико Търново). Този подход може би ще се изяви до крайност в набиращата привърженици идея за „възстановяване“ на Голямата базилика в Плиска. Но един друг пример – усвояването на о-в „Св. Анастасия“ (арх. Ю. Железова) показва, че туристическа атрактивност и социализация е възможна и като се запази и, отчасти възстанови оригиналния, автентичен облик.

5.2. Какво се случва със селищата – резервати.

Вълната на реституция от 1990-те години засегна и най-деликатните и ценни архитектурно-исторически и археологически комплекси, а след това дойде и тяхната комерсиализация и прояви на строителна намеса, нарушаващи техния автентичен облик. Несебър е показателен пример, с хотела, „затиснал“ средновековния храм „Св. Йоан“, но подобни изяви има и, например, в Мелник. Друга негативна тенденция е в трансформациите в контактните зони в съседство, които също постепенно водят до „заглушаване“ въздействието на запазените комплекси (Мелник, Банско, Несебър). Комерсиализацията се изяснява и в по-малки намеси, като разбиване на зидове за оформяне на магазини и агресивна търговска реклама. Част от музейните сгради или сгради, получили културни функции също бяха приватизирани (Агушевите конаци в Моголища,

Възрожденският ансамбъл в Сливен, Възрожденският комплекс в Плевен, Гърковата къща в Копривщица и др.), което естествено промени, а и наруши тяхната социализация. Църквата пое стопанисването на храмовете, но това не доведе до ниво на грижа, съответстващо на художествената им и историческа стойност. Така, в храма „Св. Марина“ в Пловдив бе осъществена „псевдореставрация“ на фреските и иконите, в Бачковския манастир и край Роженския манастир се появи чуждо на характера им ландшафтно оформяне.

Общо взето, противно на очакванията, смяната на собствеността (от държавна към частна) още не е довела до качествено ново отношение в запазването на старите сгради; напротив, чести са случаите на изоставени или полуизоставени сгради, а с последващи препродажби нарастват инвестиционните апетити и желанието за използване на апетитните места, със събаряне на старите постройки; в най-добрия случай се търси вграждане на имитирана стара фасада. Собствениците, стари и нови, са по-често заинтересовани от унищожаване на историческата даденост, и най-често я постигат, като с последователни действия свалят категорията на сградата-паметник, докато накрая постигнат отписване от регистъра. Тази съвкупност от проблеми е известна вече повече от две

десетилетия, но не се намира подход за овладяване на масово изявяващите се негативни ефекти. Особено проблематично е състоянието на историческата среда в централните части на градове като София, Варна, Пловдив, Русе, където голяма роля играят сградите от края на XIX до края на 30-те години на XX век.

5.3. Нихилизмът към наследството от 30-те до 90-те години на XX в.

Един от големите проблеми на архитектурното, строителното и градоустройственото развитие след 1989 г. остава липсата на „контекстуален“ ансамблов подход и неспособността му да разбере, осмисли и регенерира заварената архитектурна и селищна среда. Знаково в това отношение е отказът от доразвитие и едновременно с това нарушаването на исторически развилия се облик на една от емблемите на София (и страната) – бул „Цар Освободител“, с няколко надстроявания и нови обеми. Разбира се, физическата и морална амортизация на тази заварена среда е естествена, но, въпреки това, изминалите десетилетия показаха, че днешните ни възможности за ново строителство са достатъчно ограничени, а самото ново строителство и архитектурни решения показват немалко недостатъци. „Революция“ в средата се оказва невъзможна: така например, строените при „социализма“ стотици хиляди панелни жилищни

сгради продължават да са най-масовата форма на обитаване в големите градове. Въпреки това, и при засилващото се тяхно износване, липсва нагласа за тяхното осъвременяване, а опитите за дооформяне на тяхната непосредствена среда са малко. Напротив, чрез реституцията на земеделски, нерегулирани преди имоти вътре в жилищните комплекси, заложените в градоустройственото им решение идеи бяха дискредитирани.

Можем да съжаляваме, че една от характеристиките на целия период продължава да бъде nihilистичното отричане на всичко, което характеризира архитектурата и градоустройството от предшестващия „социалистически“ период - отзвук от същия подход към икономиката, промишлеността, селското стопанство, културата, изкуствата, образованието, обществените отношения и пр. Нанесените щети и върху средата, и върху мисленето на хората, в голяма степен са непоправими. Като една от кулминациите на разрушителните тенденции от този период може да се разглежда епизодът с взривяването в центъра на София на бившия вече по това време „Мавзолей“ на Г. Димитров. Загубила вече идеологическото значение, тази, добре проектирана от майстори на българската архитектура, уникална сграда, остави след разрушаването си пространство - загадка, празно място, зримо

илюстриращо неспособността на съвременното българско общество да намери обединяващи го идеи, знаци и символи. (Показателни в това отношение са двата конкурса за тази част от центъра на София и одобреният през 2015 г. градоустройствен план). Забележително е, че даже идеята за паметник на основателя на българската държава – хан Аспарух, тук, на площада, не получи развитие (всъщност тази идея е още от 70-те години - тогава, обратно, се събаряше Княжеският дворец). Вероятно, затова днес немалко от архитектите, включително и най-младите, разглеждат това взривяване като грешка. Но този епизод е само „върхът на айсберга“. През последните десетилетия огромен брой сгради, не само от социалистическия, а и от предшествания период, цели територии (особено промишлени) в градовете са оставени и до днес да се саморазрушават и да пустеят, въпреки че много от тях могат да бъдат регенерирани, адаптирани, особено когато имат и културно-историческа стойност. Насочването на инвестициите вместо към ново строителство към осмисляне на съществуващото би имало голям икономически и, социален и културен ефект, но, за съжаление, този подход остава спорадичен!

Нихилизмът към наследството обхваща далеч не само т. нар. „социалистическа“ архитектура. Той се изявява масово сред инвеститорите, които пренебрегват културната стойност на своята собственост, за да търсят

максимална изгода. Така постепенно се нарушава и променя защитения юридически статут на сгради и квартали, събарят се ценни постройки от края на XIX в. до такива от 1960-те и 1970-те години. В Пловдив бяха опожарени ценни индустриални сгради (тютюневи складове). В София бе оставена да се събори „Захарна фабрика“, фабрика „Прошеково пиво“ бе заменена с имитация, а друга, неумело преустроявана стара сграда при срутването си взе човешки жертви. Примерите на качествено регенериране на характерни стари сгради, с отчитане на образно-естетическата им стойност са крайно немногочислени.

5.4. Нови теми в „Наследството“.

През последните години се поставят по-остро темите за индустриалното наследство и наследството на модернизма. Драстичен е примерът с „Тютюневия град“ в Пловдив. Става дума за комплекс от складове и цехове, между ЖП гарата и главния площад, който постепенно деградира, за да се стигне до опожаряване на една от най-характерните сгради. Въпреки множеството идеи, проведен конкурс, проучвания от дипломанти, желаният подход към регенерация като комплекс, допълващ с нови функции, обитаване и необичайна, но автентична атмосфера, тяхното осмисляне все още не е намерило своя теоретическа,

организационна и инвестиционна рамка. Това е и показателен пример, че при такива комплексни, ансамблови обекти, частната инициатива (дори, когато я има) е недостатъчна за добър резултат.

Въобще, съдбата на индустриалното наследство е неясна. Междувременно, в София, „Захарна фабрика“, за която се коментира от десетилетия, окончателно се срина; от фабрика „Прошеково пиво“ остана само една имитативна фасада; характерни малки промишлени обекти в кв. „Княжево“ бяха изцяло или полуразрушени, и пр. Затова, трябва да се посочат и някои добри примери за регенерация – този на пивоварна фабрика „Каменица“ в уникален ресторант-бирария в Пловдив (Иво Петров). В Балчик се проучва регенерацията на емблематичните пристанищни силози като културен център (Вл. Попов). Можем да посочим и редица примери за успешно осъвременяване на сгради – например, на „Магазия 1“ в Бургас (Д. Стоянова, М. Сърбова, П. Танъмова) (*Фигура 24*) , на административната сграда на Софийския арсенал (Б. Кадинов) (*Фигура 38*), частичното преустройство на Телефонната палата за изложбена зала, Търговската сграда на Н&М в центъра на Пловдив (*Фигура 39*), съчетаваща археология, архитектурен пласт първите десетилетия на XX век и съвременна намеса. Сполучливи примери на рехабилитация, при това на обекти от близкото минало, са хотел „Рила“ в Боровец

(А. Василев), странноприемницата към етнокомплекс „Етъра“ (конкурсен проект, А. Андреев, П. Николова, М. Фетваджиева), сградата на Института „Конфуций“ в София (Ст. Константинов). Изброените примери за рехабилитация на сгради са примери също така и за обогатяване на архитектурния изказ, чрез необходимостта от образно съчетаване на два или повече архитектурни пласта – на старото, най-старото, по-новото, най-новото. А това стимулира по-необичайни, по-индивидуални решения.

Единственият случай, когато проблемът за регенерацията е поставен не на частно, а на управленческо ниво е дейността на Националната Компания „Железопътна Инфраструктура“. През последните десет години, тя осъществява около двадесет конкурса по ЗОП (но за инженеринг!) за рехабилитация и регенерация на ЖП гари. Но ние трудно можем да оценим резултатите – те не са популяризирани и не е ясна ролята на архитектурните критерии. Това, може би, бе още един пропуснат шанс – и за САБ да бъде активен, и за архитектурата. Почти единственият видим пример е Централна ЖП Гара „София“ – добре подновена и с обогатени функции (зали, търговски център), тя може би ще стимулира инвестиционна активност и в пред- и зад-гаровия район, за което сега се правят проучвания.

През последното десетилетие рязко нарасна професионалният, а оттам отчасти и обществения интерес към още една категория културно-исторически обекти – тези на архитектурния модернизъм от XX век, не само от по-ранния период от 1920-1930-те години, а и от 1950-те, 1960-те, 1970-те години. През 2004-2010 г., със своите кампании „Черноморско крайбрежие” и „Наследство в риск”, САБ повдигна, макар и по-частично, темата за ценността на тези наши обекти на архитектурния модернизъм. Сега темата се разширява с кампанията „Бяла книга”. Но инерцията на пренебрежителното, а често и нихилистично отношение, все още не е преодоляна.

ШЕСТА ТЕМА: ТЪРСЕНИЯ, НОВИ НАСОКИ И РЕШЕНИЯ В ИЗГРАЖДАНЕ НА АРХИТЕКТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕНАТА ОБРАЗНОСТ.

Обем, пространство, контекст. Глобално и „местно” (регионално, локално). Модерно и традиционно. Проблеми на ансамбловото изграждане.

Трите десетилетия след 1989-1990 г. бележат няколко етапа в архитектурно-художествените търсения.

Първото десетилетие премина под знака на един позакъснял „ретро“- ориентиран постмодернизъм. Времето до 2000-2010 г. може да се характеризира като период на ръст на мащаба на инвестициите, по-изявено навлизане на по-нови материали, по-голям брой „експерименти“ и разнообразни търсения. Архитектите сякаш се опиваха от възможностите за по-свободни и разнообразни решения, част от тях предизвикани и от по-екстравагантни виждания на техните инвеститори. Появиха се много сгради.

Две най-обща, устойчиви архитектурно-художествени тенденции могат да се забележат в архитектурните решения у нас.

Едната е нарасналата роля на архитектурния обем – за сметка на моделирането на пространството. Архитектурните обеми не си поставят задачата да изградят по-сложна пространствена структура (както това се извършва чрез „реабилитацията“ на обема при модернизма). Те остават „самодостатъчни“, затворени в имота или безразлични един към друг. Тази самодостатъчност нерядко се подсилва и от нараснала в степени пластичност на обема, една или повече оси на симетрия.

Именно този разпад на архитектурната идея на отделни първични единици пречи да се създадат

разнообразно оформени външни пространства – а те да свържат в едно цяло отделните архитектурни елементи.

Този подход води и до следващата тенденция – всеки архитектурен обем, всяка архитектурна единица да се разглежда сама по себе си, а от там да се самообогатява и индивидуализира в най-голяма степен. Когато става дума за 2-3-етажни сгради със собствено пространство, това не е беда; когато се касае за 6-8-10-етажни сгради при сключено застрояване, възниква дисонанс във фасадната равнина и особено в уличния силует. Когато сградите клонят към 25-30 етажа и са в линейно-развити или компактни групи, художествените конфликти се изострят (София, бул. „Цариградско шосе“, бул. „България“).

Наблюдава се подход към архитектурната фасада, при който тя се решава по-самостоятелно спрямо структурата на вътрешните пространства, а следователно, става в семантично отношение декоративно-абстрактна, а не съдържателна (х-л „Графити“ – Варна, Бизнес център „Елипс“, централата на Европейската комисия в София). Стига се до абсурда, от гледна точка на рационализма, фасадата да имитира конструктивна роля, но да е декоративна (бизнес центровете „Колайдър“, „Елипс“).

Задачата за изграждане на художествено образно взаимодействие в по-широк, градоустройствен обхват не просто се пренебрегва – на тази задача се гледа като на пречка пред самоизявата на архитекта и осъществяването на интересите на инвеститора. Това се чувства много ясно в София (бул. „България“, „Цариградско шосе“), в к.к. „Слънчев бряг“ и др.

Последното десетилетие бележи известно успокояване и прагматизиране на творческите търсения. Нараства значението на по-финото моделиране при разчупването на обема. Можем да констатираме възвръщането на различни компоненти на архитектурния език от 1960-те години – например, покривните перголи и тераси замениха дву-, три-етажните мансардни покриви. Наблюдава се много по-висока култура на архитектурния детайл.

Общественият интериор – кафетерии, ресторанти, фойета и лобита на хотели и офис центрове, хотелски стаи, интериори на училища и пр. бележат особено динамично развитие; в тях често има вече много артистизъм, много изисканост; много по-умело боравене с естественото и изкуственото осветление, цветността и мебелировката. Като една по-динамична, по-лесно променена форма (във времето), интериорът реагира много по-бързо на новите тенденции. Но, тази важна

специализирана архитектурна тематика, често е отстъпена на дизайнерски фирми, вместо да се поеме от архитектите. Често тя е и обект на отделно възлагане и то не на архитектите – автори на сградите.

През последното десетилетие, както посочих, особено се разви архитектурната практика на по-големи, цялостно замислени архитектурни комплекси – бизнес, логистични и индустриални паркове, на туристически, но особено жилищни комплекси. Но до колко при тях се постига наистина богат, вълнуващ, индивидуален образ? Едновременността на замисъла и реализацията са налице, но художественият резултат не винаги е очакваният. При нискоетажните жилищни комплекси, например, често се вижда една голяма, даже прекалена, еднородност на архитектурните единици. Само по себе си това не е недостатък, то се превръща в такъв, когато тези единици остават да се четат като обособени малки обеми, но липсва обединяваща пространствена идея, липсва разнообразие в пространственото въздействие. Мисля, че както възможностите, които тези структури предлагат както като обособена композиция, така и във взаимодействие помежду си.

Друга важна „ос“ на „вглеждане“ в архитектурните търсения е на опозицията „модерно/глобално,

интернационално – традиционно/регионално или неокласическо.

Като художествен „код” и стилистическа насоченост, в нашата архитектура още от XX век трайно и устойчиво се изявяват две основни направления. Едното е на стремеж към по-авангардни, по-„модерни” и „глобалистично” ориентирани решения. Другото е на обратно, на архитектурни решения по-ориентирани към регионалните или класически традиции. Тези две основни насоки се изявяват и в последното десетилетие. Първата тенденция се изразява и в отделни елементи на „параметрично проектиране”, т.е. генериране на по-сложни, подпомогнати от компютърните КАД системи решения (сграда към „Флора” – Бургас, офис на бул. „Черни връх” в София, спортна зала „Бургас-Арена”), и на „деконструктивистично” освобождаване (сграда в офис-парк „ Експо 2000” – София, “Actual Industries” административна сграда в Пловдив). Имаше и по-последователно компютъризирани архитектурни идеи, но те останаха нереализирани. По-сложни като пластическо изграждане, немислими за „класическия рационализъм” идеи, можем да видим и в ортогоналната, „евклидова” геометрия („Червената ябълка”, „Черковна Резиденс” в София). Много широк кръг обекти остават близко в езиков аспект до решенията на модерната архитектура, включително и у

нас от 1960-те години: и като подход към фасадното решение, и като общо решение. Но не липсват и сгради, развиващи този език до по-силно или по-слабо изразен минимализъм („Алфа-Банк”, Т. Серафимов; „Литекс Тауърс”, К. Диков, Д.Паскалев; хотел “Sensa”, София, „Цонков груп“; морската гара и навигационната кула в Бургас).

В другата голяма група обекти – търсещи връзка с исторически устойчивите архитектурни стереотипи, отново има две „вътрешни” направления – на посвързаната с „националното наследство” (отново главно от българското Възраждане) и на „класиката”. Първият подход, с белите мазилкови стени, керемидени покриви, еркери, веранди и широко използване на дървото, остават характерни за различните варианти на курортно-туристическата архитектура. Тук регионално-историческото е по-ясно опознаваемо, докато при другата група обекти то може да бъде по-буквално, но и много по-опосредствано; както е например, при жилищната сграда „Парк Резидънс” („Л-П”) край Южния парк в София, в което се интерпретира (асоциативно) американската градска архитектура от 30-те – 40-те години.

Още една, най-малобройна група обекти изграждат подчертано индивидуален изказ, като

понякога съчетават по различен начин двете тенденции – бизнес центрове „Телус“, „Елипс“ и „Колайдър“, „Кепитъл Форт“ в София, хотел „Графити“ във Варна, винарната „Кастра Рубра“, музеят в центъра на Стара Загора, музеят в с. Дорково, ресторантът в Белоградчик, някои индивидуални жилищни сгради). Но все още нито едно от решенията на последните десетилетия не постига, според мен, емблематичността на храм-паметника „Св. Ал. Невски“, Ректората на СУ, а даже и на ансамбъла на Ларгото (пл. „Независимост“), хотел „Янтра“ във Велико Търново или НДК в София.

СЕДМА ТЕМА: КОНКУРСНАТА ПРАКТИКА ПРЕЗ ПЕРИОДА.

Конкурси в София, Пловдив, Варна, Велико Търново, Боровец и др. Кой и как организира архитектурни конкурси. Ролята на САБ. Наблюдения и изводи.

Дали се касае за нова сграда, парк или градски комплекс, когато те са финансирани с обществени средства, почти неизбежно от професионалната общност се поставя искането възлагането да се осъществи чрез архитектурен конкурс. Защо е важно да

се подчертае „архитектурен“? – Защото по същество всяко публично финансиране и възлагане минава през по същество конкурсна процедура (по ЗОП). Нашите възражения са, че в същите правила на процедурите по ЗОП специфично архитектурните изисквания са недоизявени, подценени и не генерират архитектурното качество.

По тази причина, бе защитен преди 10-12 години, специален правилник за архитектурните конкурси към ЗОП; след няколко години той бе отменен. Истината е, че процедурите по ЗОП за проектиране на сгради дават достатъчно възможности. „Обществената поръчка“ да обхване и даде тежест на архитектурните изисквания, така че усилията на САБ и КАБ трябва да се насочат към натиск в тази посока върху инвеститорите, и разбирането на проблема от самите инвеститори. Тук основните важни позиции са две: за състава на журито, в който да се включат повече експерти-професионалисти, и за наличието и по-голямата тежест на архитектурните критерии при оценяването. Но, все още недостатъчно се отчита ролята на по-ранната фаза – на изготвяне на плановото задание. По тези три проблема, всъщност, има консенсус в архитектурните среди, и това е отразено в една обща декларация/позиция за конкурсите, на МСА и ACE.

Голям брой конкурси се обявяват като инженерингови; по ЗОП (така бяха организирани над 20 конкурси за модернизация на ЖП гари).

КАБ, а предполагам и много от членовете на САБ, възразяват и настояват едва ли не да отпаднат въобще като форма. ОП за инженеринг, т.е. за цялостно изпълнение – проектиране и строителство, още повече в поръчките по ЗОП. Счита се, и с основание, че това ще позволи неприемлив натиск на строителя върху проектантите. Но, от друга страна, не може да се пренебрегне, че инженерингът е световна практика, продиктувана отново със законите на пазара. Твърде романтично, ако не и нереалистично, ще бъде да се счита, че ще бъде премахнат само от нас. Впрочем, както е известно Колю Фичето реализира знаменития мост при Бяла... чрез инженеринг. В същото време, може да се формулират изисквания спрямо самия инженеринг, които да защитават качествената архитектура. Например, чрез по-голяма тежест на архитектурните критерии и реално участие на архитекти-експерти в журирането.

Още един проблем в нашите конкурси е т.нар. „международно“ жури и използването на „международен конкурс“. Второто може да се използва, за да се формулират изисквания, които елиминират българските

проектанти (както беше в конкурса за пл. „Света Неделя“). Първото не гарантира независимост на журирането и по-качествени проекти (справка: конкурсът за експоцентър в новия център на Велико Търново).

Общо е мнението, че архитектурните конкурси са малко. Това не е точно така. С насоченост като архитектурни има не по-малко от 20 конкурса от последните години, организирани от държавата и общините. Ето някои примери:

- Конкурс за вторичен градски център (София);
- Конкурс за т.нар. „Български Лувър“ (сега „Квадрат 500“);
- Два конкурса за пленарна зала на НС в бившия Партиен дом;
- Конкурси за оформяне на четири зони в Главния градски център на София;
- Конкурс за т.нар. „Златен триъгълник“ на к.к. „Боровец“;
- Конкурс за централна библиотека във Варна;
- Конкурс за преустройство (регенериране) на бивша отоплителна централа край НДК (*Фигура 40*);
- Три конкурса (два на СО и един алтернативен) за пл. „Света Неделя“ в София;
- Конкурс за преустройство на Централна баня в София;

- Конкурс за централния площад на Пловдив;
- Конкурс за „тютюневия град“ в Пловдив;
- Конкурс за регенериране на кино „Космос“ в Пловдив;
- Конкурс за пешеходните пространства в централната част на Варна;
- Конкурс за „Колайдър“ Бизнес Център в София;
- Конкурс за експоцентър и новия център на Велико Търново;
- Конкурс за регенерация на хотел-страноприемница към етнографски комплекс „Етъра“;
- Конкурс за спортна зала в Бургас;
- Конкурс за спортна зала в Стара Загора; и др.

Архитектурни конкурси – и това е постижение, организираха и частни инвеститори. А конкурси по ЗОП за сгради, също с архитектурно значение, но непопуляризирани сред колегите също има повече от 20. Отделно са конкурсите в европейските страни на ЕО, до които имаме достъп, конкурсите, обявявани от МСА (поне по 1-2 годишно).

Конкурси има достатъчно, но даже, когато те са протекли „по всички правила“ (както се афишира, например, третият конкурс за пленарна зала на НС в бившия Партиен дом), резултатите не се приемат

еднозначно от нашата колегия, а и от обществото. Наистина ли заданията бяха правилно насочени като социална поръчка? Наистина ли това бяха най-добрите проекти, реализирани след конкурса за НС, за „Българския Лувър“ („Квадрат 500“), за модернизацията на ул. „Граф Игнатиев“. А ако тези проекти и реализации са възможно най-добрите – трябва ли и как да ги защитим от по-късна, особено обществена критика, които понякога прерастват в голословно и немотивирано охулване?

Активността, както на САБ, така и на КАБ по отношение организирането и протичането на конкурсите е определено недостатъчна. Всъщност, САБ и КАБ участват в обсъждане на програмите (невинаги), имат свое частично представителство в журито. Но нямаме случай на САБ да се възложи изготвяне на задание и програма за конкурс!

Нашите организации би трябвало да инициират конкурси и да изготвят техните задания, да предлагат състав на жури (а не само свои представители). При нашата пасивност, тази активна роля се поема от други екипи, от отделни личности. И въпреки че критикуваме ЗОП като подход за организиране на архитектурни конкурси, все още нямаме убедителен наш проект за допълващ го – или променящ го, нормативен документ.

ОСМА ТЕМА: ОРГАНИЗАЦИЯ НА АРХИТЕКТУРНАТА ДЕЙНОСТ.

Организация на архитектурното проектиране и реализацията на архитектите. Взаимодействие с КАБ, КИИП и др. Навлизането на BIM и GIS. Архитектите-проектанти и отношенията им с урбанисти, ландшафтни архитекти, архитекти на интериора, инженери, художници, архитекти в администрацията. Архитектурното образование и архитектурната наука.

8.1. За съвременната организация на архитектурния труд.

Обществените промени след 1989 г. създадоха коренно различни професионален климат и условия за творческо израстване и архитектурни постижения, с далеч нееднозначно въздействие. През първото десетилетие след промените, отчасти и след това, успешно защитиха името си, в новите условия, редица вече изявени архитекти като Б. Томалевски, Л. Лозанов, Г. Стоилов, по-младите от тях Д. Кръстев, К. Антонов, Ив. Битраков, Ив. Станишев, Танко Серафимов. Постепенно своето място заеха навлизащите активно в професията, през този период по-млади, но вече натрупали опит архитекти, които се адаптираха по-бързо в пазарната среда и

своевременно изградиха архитектурни студия (като търговски фирми): Петър Диков, Иво Петров, Иво Пантелеев, Георги Коларов, Борислав Богданов, Жеко Тилев, Огнян Грозев, Георгий Станишев, Владимир Михов, Бойко Кадинов, Димитър Стефанов, Митко Шекеров, Кирил Кирилов, Владимир Попов, Величко Куртев, Илко Николов и др. През последното десетилетие на архитектурната сцена у нас успешно се изявява поколението, което навлезе в архитектурата на границата между двете хилядолетия: Ангел Захариев, Радко Тодоров, Пламен Братков, Росица Браткова, Георги Кътов, Вяра Коларова, Петър Торньов, Ивайло Петков, Борислав Игнатов и още по-младите Мариана Сърбова, Димитър Шаренков, Светослав Станимиров и редица други.

Архитектурно-художествените търсения на съвременните български архитекти стават все по-разнообразни, но и изискванията, професионалните и обществени очаквания към архитектурната продукция стават все по-високи. Защото, най-добрите решения, които днес се създават, във все по-голяма степен могат и трябва да бъдат разглеждани не само в нашия локален, но и в глобалния контекст на художествените търсения в съвременната архитектура.

Трябва да се подчертае, че през последните 30 години и в момента, основният фактор, определящ развитието на архитектурното проектиране – това са

пазарните взаимоотношения. Държавата „реши“ проблема за контрола над качеството в архитектурата и строителството като създаде надзорни фирми и камарите на инженерите и архитектите в инвестиционното проектиране. Оттук нататък, на архитектите бе дадена възможността да се самоорганизират като производствени единици.

Този процес стартира и все още се характеризира с огромно множество еднолични търговски и малки архитектурни бюра. От гледна точка на формите на съвременната организация на архитектурния труд в развитите държави, това е една все още много ранна форма на развитие на архитектурния пазар. При все това, все пак наблюдаваме как акцентът се премества от отделните архитекти като имена – към техните бюра. Стремешът вече е повече да се лансира и изяви бюрото, което е и по-ясна производствена единица, не отделната творческа личност-архитект. С отварянето на националния пазар към Европа (и обратно), тези малки архитектурни единици стават неизбежно неконкурентноспособни! Съвременният архитектурен продукт, с малки изключения, е резултат на силно разделение на труда, силно материално-техническо осигуряване и изграждане както на по-големи проектантски структури, така и на много разгърнато използване на наемния архитектурен труд, за което вече

националните граници са тесни - благодарение на интернет може да работиш за бюро както в Швейцария, така и в Абу Даби. И ако строителният бранш у нас успя да сформира крупни и конкурентноспособни на западните фирми форми на обединение, то в архитектурата, процесите на изграждане на различни форми на взаимодействие между архитектурни, а и инженерни бюра, е в зародиш. А архитектурните бюра с повече от 10-15 проектанти се броят на пръсти.

Наред с това, можем да твърдим, че през последните години се забелязва и устойчива тенденция да се подчертава проектантската роля не на отделния проектант, а на архитектурната фирма (ателие, бюро), да се налага фирмата като „бренд“. Това представлява нов момент в представянето пред обществото на архитектурния продукт, който в развитите страни има дълга и устойчива история. По същество, при този подход, архитектурното творчество се „деперсонализира“, индивидът е „скрит“ зад фирменото лого. За биографията на архитекта става показателно не какво лично творчество има, а къде (в коя фирма) е работил. Това, от друга страна, отговаря на разчленеността, специализацията на архитектурния труд във фирмата – където работата неизбежно е екипна, а личността има своето „статукво“ – вместо творческа свобода в екипа. В крайна сметка, това е също резултат

на пазарните отношения, при което за инвеститора и за пазара е важно да има в нужния срок, за зададените пари, определен продукт – чието качество се гарантира от името на фирмата! Но, като организация на архитектурното творчество, това е една нова фаза. През новото ни време, първото и второто поколение модерни архитекти са главно индивидуалисти, а после творчески „тандеми“, по-рядко и по-неустойчиво групи от по трима. След 1944 г. се заляга на големите проектантски държавни фирми. На първо време, архитектът е потопен в тях. Но постепенно изплуват и се открояват определени имена, които се налагат със своя потенциал и авторитет.

След 1990 година, отново имаме период на силен „индивидуализъм“. А възникващата сега „фирмена култура“ на проектирането е нов момент, чието развитие трябва да се наблюдава, и даже стимулира. На този етап, водещата личност и фирмата почти се припокриват („Проарх“ – това е П. Диков, „Амфион“ – Б. Богданов и др.). На следващия етап, „брендът“ ще стане доминиращ...

Друг фактор, оказващ влияние на нашето творчество в пазарни условия, е излизането на пазара на специалности като „урбанизъм“ и „ландшафтна архитектура“ (на дневен ред са и други – например на

„плейс-мейкъра“, интериорния дизайнер, на мениджъра на проекта, на „фасилити“ мениджъра и пр.). Ако преди в архитектурните среди някои се профилираха повече в градоустройството или в озеленяването, но без да губят връзка с архитектурата, то сега протичат други процеси. И те са главно на отнемане на тези дейности от архитектите; въпреки че в КАБ се създадоха профилирани колегии за „урбанисти“ и „ландшафтни архитекти“, това не успокои, а ожесточи борбите за подялба на архитектурния пазар.

Тук стана дума и за стратегическото пространствено планиране – на национално, регионално ниво, за общите устройствени планове. Моето впечатление е, че едва ли не доброволно, цялата тази тематика се загърбва от архитектите, което още повече стеснява възможностите им за реализиране. Още едно осезаемо разделение е между архитектите в администрацията (във властта?) и всички останали. Критиките към първите са постоянни; но трябва да преодоляваме противопоставянето, защото архитектите в администрацията са трансмисия, без която архитектурният процес е невъзможен.

Трета особеност през последното десетилетие е почти повсеместното завладяване на проектирането от компютърните технологии. Предстоящо и неизбежно е

задължителното използване на BIM. Едновременно с това, навлизат и компютърно базирани системи за сертифициране на проектите от гледна точка на концепцията за устойчиво развитие – LEED, BREEM и най-новата EDGE (на Европейската банка). Софтуерната, както и хардуерната среда, която се стимулира от тези процеси ще е, при законово регламентиране, непосилна за много от „архитектите-самотници“ и малките бюра. Освен това, дигитализацията радикално променя проектирането като творчески процес, ще промени (и отчасти вече промени) процесите на експертизация, оценка и одобряване на проектите, променя и връзката между проектиране и строителство, както и самия строителен процес. Най-сетне, очаквам дигитализацията да постави в друг ракурс и така популярната в нашите среди тема за авторството в архитектурата.

Четвъртата характеристика на архитектурния процес за последните години е заглъхването на архитектурната критика, на комплексната професионална оценка, а почти едновременно с това и на архитектурната наука. Без да надценяваме ролята, която играеше в нашия архитектурен живот специализираното звено за архитектурни науки към БАН, постепенното му обезличаване и след това – премахване, е показателно за отношението към

архитектурната наука. А архитектурната наука, в сложната и динамична среда на съвременното общество, трябва да има ролята на компас, на своеобразен пътеводител и в развитието не само на архитектурното знание, но и на архитектурния процес като цяло. Във възраждането на единството на научната дейност у нас, сега разпиляна и само частично реализираща се в академичните среди, виждам и една възможна мисия на САБ.

Пета характеристика на архитектурния процес напоследък е навлизането на чуждестранни фирми и проектанتي. Имаме вече много български архитекти, работещи по света. Тяхното творчество ние почти не познаваме, но можем да приемем, че щом са там, успяват да се държат „на ниво“.

Но има и обратният процес, към който имам доста двойнствено отношение – навлизането на чуждестранни проектанتي, специалисти и архитектурни бюра у нас. Това става на първо време главно чрез партниране с български колеги по определени обекти, но вече се появяват и трайно базирани у нас клонове на големи чуждестранни фирми (SGI). Вече е практика да се организират конкурсни журита с „гости“ от чужбина и да се канят чуждестранни екипи за участие. Всичко това са естествени продукти на компютърните технологии и

глобализацията. Но, все още не ги приемаме за нормални и не сме се адаптирали към тях, камо ли да сме ги овладели.

8.2. За пореден път за взаимодействието САБ-КАБ

САБ и КАБ са създадени не само по различни закони, но и с различни функции.

САБ се стреми, и трябва да се стреми, да третира проблемите на архитектурата и на архитектите в тяхната комплексност, многообразие и цялостност, като все пак, акцентът е върху творческата същност на архитектурния труд и архитектурния продукт. Именно чрез тази широта и комплексност САБ създава и „средата“, „контекста“ за дейността на КАБ.

Защото, по смисъла на създаването си, КАБ има по-конкурентни, но и по-тесни задачи. КАБ е създадена, за да регулира нашата професионална изява като специфични услуги, които ние изпълняваме като професионални, специализирани – но все пак наемни работници, т.е. регламентираме сложната, специфична форма на, все пак, наемен труд.

Като посредник между държавата и архитектите, КАБ би трябвало да поема отговорността за очакваното, не само от клиента, но и от обществото, качество на

архитектурната продукция. От друга страна, като посредник между архитектите и възложителите, КАБ би трябвало да поема отговорността за адекватни условия и заплащане на архитектурния труд. Естествено, с решаването на тези две основни задачи е свързан още много широк кръг от проблеми и задачи – и именно това отваря широко поле за сътрудничество между КАБ и САБ.

В същото време, по-широкият и комплексен подход към архитектурата, на който е посветена дейността на САБ, може да се реализира в своята пълнота само въз основа на приемливи базисни финансово-икономически условия на архитектурния труд, за които именно е отговорна преди всичко КАБ. Така, ясно е, че имайки своите задачи, двете организации трябва да изграждат обща политика.

Като разгръща публична дискусия за ролята и проблемите на архитектурата, САБ подготвя общественото мнение и за защита на обществения статут на архитекта, от там и косвено за правилно заплащане на работата на архитекта.

Но тази общественно-ориентирана дейност на САБ ще остане „във въздуха“, ако не се поеме и оползотвори с конкретни законодателни и нормативни предложения –

което е и основно задължение спрямо нас на КАБ, като организация с делегирани права.

Освен взаимодействието при изготвяне на становища по законопроекти, нормативи и проекти, при обществени дискусии естествено е да се подпомогне при създаването на сп. „Архитектура” (и други издания), да имаме общ календар за тържества и чествания, при организиране на изложби на архитектурата, участие в журиране на архитектурни конкурси и др.

Въпреки че тези наши общи или свързани теми и задачи са неведнъж обсъждани, въпреки че при повечето от регионалните колегии на КАБ има добро взаимодействие с регионалните структури на САБ, през изминалите десетина години не се забелязва качествен скок във взаимодействието САБ-КАБ на нивото на централните ръководства. Това определено трябва да се промени. Така, САБ и КАБ имат и свои специфични полета на изява, и припокриващи се задачи, и потребност един от друг. Как точно ще се осъществи това разделение, припокриване и допълване, зависи от нашето взаимодействие и взаимно разбиране, следователно и от изграждането на обща политика на двете организации въз основа на меморандума за сътрудничество. Предложения има, но все още няма такъв общ документ.

ДЕВЕТА ТЕМА: УЧАСТИЕТО И РОЛЯТА НА САБ В АРХИТЕКТУРНИТЕ ПРОЦЕСИ.

Основни инициативи през периода – резултати и изводи. Контакти и взаимодействие с НС, МС, общини, НПО.

Днес архитектурната професия се променя. От своя универсализъм в миналото, тя сега се развива към все по-голямо деление, въз основа на профилиране и специализация. Архитектурата, която в миналото е породила градоустройството, инженерството, дизайна, продължава да генерира нови професии – например, сегашните урбанисти, ландшафтните архитекти, т.нар. „placemake“-ри, „фасилити мениджъри“, „проектния мениджър“, архитектите-декоратори, да не споменаваме „визуализаторите“, интериорните дизайни. Разбира се, ядрото и същността на професията е архитектурата на сградите и комплексите, от идеята – до изграждането. И тук също има проблем. Получи се така, че в желанието си да защитим „чистотата“ на професията, започнахме „да строим стени“ между проектирането, строителството, реалното функциониране и експлоатацията на сградите. Немалко от младите ни колеги не са стъпвали на строителната площадка, задоволяват се с компютърните визуализации като краен продукт, които – трябва да

признаем – са много ефектен, но често и подвеждащ рекламен продукт. А само две-три години след изграждане, сградите стават неузнаваеми от строителни дефекти, и различни „несъществени” (според нормативите) намеси. Неслучайно, напоследък се мисли за създаване на по-цялостна законова база, за инвестиционния процес, обхващаща много по-системно от сегашния ЗУТ – САБ трябва да участва активно в този процес.

Ролята на САБ винаги трябва да се разглежда в две направления: едното на вътрешния живот, укрепване, организационно единство, и на архитектурната колегия като общност; другото – на активността на САБ в управлението на архитектурните процеси и в живота на обществото.

Преди близо 15 години написах едно кратко есе. В него формулирах три възможности (алтернативи) за развитието на обществото, архитектурната политика и на „гилдийните” организации на архитектите. Тези три неща са в тясна връзка, и когато коментираме настоящото състояние на САБ, то е отражение не само на това, което ние самите правим за Съюза, но и, разбира се, на много обществени, икономически и социално-психологически фактори, които са извън нас.

Участието на САБ в системата на управление и формулиращите се в нея архитектурни политики (колкото и да са непълноценни!) е твърде епизодично. Тук трябва да разграничим две нива на участие: едното е „стратегическото“, чрез участието в изграждането на законодателната и нормативна база. Другото е ежедневното, „тактическото“, чрез оперативното взаимодействие с министерства и агенции, участие в експертизата, становища по различни ситуации. И в двете насоки, не можем да оценим като ефективна и достатъчна работата на САБ (както и на КАБ) през последното десетилетие.

В сегашното състояние, САБ не е „незаобиколим фактор“ в архитектурните политики. Да, той съществува. От САБ се искат становища, представители в журита за конкурси – както за избор на главни архитекти, така и на архитектурна тема. САБ участва със свои представители в общинските и в националните експертни съвети. Но колко от нашите представители са действително активни, в колко случаи успяваме да защитим нашата позиция? Това зависи, освен от външните условия, и от това дали сме успели да изградим такава позиция, но и дали не формално, а последователно ще я защитаваме, ще намерим ли организационните форми това да се случи.

Вътрешният и външният живот на САБ са свързани и са взаимнообусловени, но това не означава да останем пасивни. И като цяло, колегията очаква усилия, напористост, обществена активност и от двете ни организации – и от САБ, и от КАБ. Между тях има съществени различия – за това, нека отново, за пореден път си поставим общите задачи.

На първо място, това е публична защита на спецификата, ролята и престижа на архитектурната професия. Това не може да стане без изграждане на единни съдържателни позиции – а значи, без вътрешна дискусия и поотделно, и заедно. Тъй като аз считам, че това, което обединява двете организации е повече от това, което ги разделя, то от това следва и по-тесни организационни връзки в процеса на формиране на позиция по един или друг въпрос.

Голяма роля за защитата на архитектурното качество и престижа на професията могат да играят публичните събития, промотиращи архитектурата. Такива са разнообразните ежегодни „конкурси“ – „Баня на годината“, „Фасада на годината“, „Сграда на годината“, „Архинова“ и др. САБ се включва частично в тях със свои представители, но не определя крайния резултат. В тези конкурси, определено важна роля играят самите организатори, които са различни крупни

фирми, които ги съфинансират. Това, естествено, размива границите между критичната професионална оценка и задкулиската търговия с влияние. Мисля, че въпреки безспорните достойнства на редица от награждаваните обекти, има и немалко и компромисни присъждания. В това отношение, според мен доста показателен е конкурсът „Сграда на годината“. Напротив, в организирания от Баумит конкурс „Фасада на годината“, и особено конкурсът на „Архинова“, виждаме все по-ценностно защитен архитектурен подход.

И така, имаме едно широко ветрило на лансирани по различни поводи и в различен контекст архитектурни обекти. Къде сме ние? Ние, като общност със собствено мнение, определено отсъстваме в тези публични промоции на архитектурата. Това би трябвало да се осъществи чрез собствените ни архитектурни прегледи, организирани синхронно от САБ и КАБ, които силно залянаха напоследък на национално ниво. Замислената като най-престижна архитектурна награда „Архитектон“ – която е и наша запазена марка! – е все още непризната, даже сред нас самите. Тази година, в обозначения срок, получихме 4 (четири) проекта! Тук, разбира се, трябва да си поставим задачата и за по-последователно представяне на съвременната ни архитектурна действителност в сп. „Архитектура“ и заедно с това –

задачата списанието да стане по-популярно на първо място сред колегите!, а след това и в обществото.

Публичната защита на нашата дейност и нашата професия чрез нашите регионални и национални прегледи ще е по-убедителна, ако те започнат да се представят не само в нашите домове, но и в престижни зали, а също и на открито, в улиците и площадите, ако едновременно с това се организират срещи, дискусии, научни доклади и им се даде максимална публичност и в регионалните и националните средства за масова информация.

Развитието и защитата на експертността в обществената активност на САБ (КАБ) изисква вътрешни усилия при сформирането и работата на работни групи – постоянни и временни.

САБ трябва да се изяви като пазител и разпространител на архитектурното познание – и вътре в колегията, и извън нея. САБ трябва да бъде в състояние да дава експертна позиция, а в бъдеще и консултантска намеса по всички архитектурни теми, които възникват в обществото и по които той е търсен за мнение.

САБ трябва да бъде активен пред органите за управление – на всички нива и да се стреми да поддържа постоянен диалог с тях. САБ няма право на

законодателна инициатива, но трябва да реагира адекватно, когато трябва да изрази становище, а и в определени случаи да стимулира законодателни промени.

Трябва да засилим присъствието на темата за архитектурното творчество в нашия живот.

Темата за развитието, проблемите и достиженията на нашата архитектура трябва да стане фокус на наши национални, а защо не и международни форуми. Тя може и трябва да присъства и в нашите годишни събрания. Нещо повече – нашите големи дискусии трябва да привличат обществено внимание, да популяризират големите архитектурни теми. Трябва да възстановим в пълния им блясък сега поизоставените регионални и национални прегледи, отново съвместно с КАБ. Нека положим усилия и да си създаваме „кръгове“ от съмишленици, чрез обществени клубове на „приятелите на архитектурата“. В това отношение и социалните мрежи могат да бъдат много полезни.

Съвременният архитект, като един комплексно подготвен специалист, с умение да организира пространството и предметната среда, с умението да бъде посредник между клиента и обществото, между клиента и множеството специалисти, участващи в изработването на архитектурния проект, продължава да

е все още потенциално ключовата фигура в развитието на човешката жизнена среда. Той трябва да бъде активен участник в изграждането на градовете, в дискусията за тяхното развитие, в идентифицирането на техните проблеми.

От архитектурните организации, и според мен, особено от САБ, се очаква да подпомогнат разгръщането на обществените функции на архитекта и да имат ключова роля във формирането на архитектурните политики. Това са и нашите задачи, които трябва да преследваме неотклонно. Обратното – затварянето на САБ в черупката му ще доведе до постепенното и още по-осезателно изтласкване на САБ в периферията на живота.

А това ще бъде пагубно за Съюза!

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Второто десетилетие на XXI век затвърждава руслото, в което се развива архитектурата у нас след 1989-1990 г. Държавните и общински инвестиции са главно в инфраструктурни проекти и отчасти в подобряване на градските пространства и, с малки изключения (спортни зали, музеи), инвестиции в архитектурната сфера липсват. Основният обем

архитектурно строителство се осъществява от частни инвеститори, което води до много голямо разнообразие в новия архитектурен пейзаж, в който се отразяват предимно масовите вкусове на инвеститорите. Липсват социално ориентирани държавни политики за изграждане на обществени сгради за масово обслужване, регенерация и модернизация на съществуващи сгради.

Постепенно се утвърждават новите архитектурни типове на моловете, затворените жилищни и курортни комплекси, „небостъргачите“, големите офис-структури, обединени в бизнес и технологични паркове, регенерацията на сгради, СПА-центровете. За разлика от предишните десетилетия, повече внимание се отдава на устройственото и конкурсното проектиране, но по отношение на качеството и на двете могат да се направят немалко критични бележки. По отношение на архитектурния език и образ, наблюдаваме нарастване на броя на качествените професионални решения. Запазват се двете основни направления – на „модерното“ и „консервативното“, но като цяло се забелязва успокояване на търсенията и „връщане“ на нова технологична основа към езика на „ортодоксалния модернизъм“.

По отношение участието на САБ в архитектурните процеси се наблюдава известно отстъпление спрямо активността от периода 2000-2010 г., вместо да се преодоляват „лошите практики“ в организацията на проектирането, те се затвърждават. Става дума за проблеми в организацията на конкурсите по ЗОП, в административно-техническото обслужване, липса на възможности да се обсъждат и защитават качествените характеристики на проектите при тяхното одобряване и много други. Диалогът на колегията и на САБ с общинските ръководства в повечето места е нарушен или изцяло липсва. Експертното мнение на представителите на САБ в ОЕСУТ остава често незабележимо.

Темата „Накъде се развива нашата архитектура“ на практика е снета от дебат. Този дебат предстои да се възстанови и да обхване и творчески, и организационни аспекти, и да доведе до защитими публично, ясни позиции по стратегическите и текущи задачи в нашето архитектурно развитие. Така например, той трябва да обхване методологията и практиката на устройствените планове, за ОУПО и ОУП, за публично-частното партньорство и всички други инструменти за реализация на ОУП, за бъдещето на наследството – от обектите на археологията до сградите от XX век в градската и ландшафтната среда, за социалната, екологическа и

културна насоченост и оценка на архитектурните проекти, за пътищата на развитие на емблематичните наши градове и др.

По отношение организацията на проектирането, на първо място трябва САБ и КАБ да обединят усилия и да разработят съвместни програми за публична защита на архитектурните ценности и архитектурната професия, за упражняване на обединен натиск върху органите на управление и парламента. В нашата съвместна дейност, на САБ и КАБ, е кодът за устойчивото развитие и на двете организации. Уместно е двете организации да организират по-цялостно изследване на архитектурните процеси през целия период от 1990 г. до 2020 г. и да направят изводи, които да предложат на вниманието на колегията, обществото и управлението.

